Digitization by eGangotri-South Center

ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಮುಕ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ
ಮಾನಸಗಂಗೋತ್ರಿ, ಮೈಸೂರು ೫೭೦ ೦೦೬

KARNATAKA STATE OPEN UNIVERSITY
Manasagangotri, Mysore - 570 006

M.A. (FINAL)

SANSKRIT
- ENGLISH MEDIUM

030

GRAMMAR

SAMĀSA PRAKARAṆAM - 1

COURSE - 8 **BLOCK - 15**

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

ಉನ್ನತ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕಾಗಿ ಇರುವ ಅವಕಾಶಗಳನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಮತ್ತು ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಪ್ರಜಾತಂತ್ರೀಕರಿಸುವುದಕ್ಕೆ ಮುಕ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ ವ್ಯವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಆರಂಭಿಸಲಾಗಿದೆ.

ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಶಿಕ್ಷಣ ನೀತಿ 1986

The Open University system has been initiated in order to augment opportunities for higher education and as instrument of democrating education.

National Education Policy 1986

ಮುಕ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯವು ದೂರಶಿಕ್ಷಣ ಪದ್ಧತಿಯಲ್ಲಿ ಬಹುಮಾಧ್ಯಮಗಳನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸುತ್ತದೆ. ....ವಿದ್ಯಾಕಾಂಕ್ಷಿಗಳನ್ನು ಜ್ಞಾನ ಸಂಪಾದನೆಗಾಗಿ ಕಲಿಕಾ ಕೇಂದ್ರಕ್ಕೆ ಕೊಂಡೊಯ್ಯುವ ಬದಲು, ಜ್ಞಾನ ಸಂಪತ್ತನ್ನು ವಿದ್ಯೆ ಕಲಿಯುವವರ ಬಳಿ ಕೊಂಡೊಯ್ಯುವ ವಾಹಕವಾಗಿದೆ.

ಡಾ. ಕುಳಂದೈಸ್ವಾಮಿ

"The Open University system makes use of Multimedia in distance education system. .... it is vehicle which transports knowledge to the place of learners rather than transport to the place of learning.

Dr. Kulandai Swamy

ವಿಶ್ವಮಾನವ ಸಂದೇಶ

ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಮಗುವು ಹುಟ್ಟುತ್ತಲೇ - ವಿಶ್ವಮಾನವ. ಬೆಳೆಯುತ್ತಾ ನಾವು ಅದನ್ನು 'ಅಲ್ಪ ಮಾನವ'ನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುತ್ತೇವೆ. ಮತ್ತೆ ಅದನ್ನು 'ವಿಶ್ವಮಾನವ'ನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುವುದೇ ವಿದ್ಯೆಯ ಕರ್ತವ್ಯವಾಗಬೇಕು.

ಮನುಜ ಮತ, ವಿಶ್ವ ಪಥ, ಸರ್ವೋದಯ, ಸಮನ್ವಯ, ಪೂರ್ಣದೃಷ್ಟಿ ಈ ಪಂಚಮಂತ್ರ ಇನ್ನು ಮುಂದಿನ ದೃಷ್ಟಿಯಾಗಬೇಕಾಗಿದೆ. ಅಂದರೆ, ನಮಗೆ ಇನ್ನು ಬೇಕಾದುದು ಆ ಮತ ಈ ಮತ ಅಲ್ಲ; ಮನುಜ ಮತ. ಆ ಪಥ ಈ ಪಥ ಅಲ್ಲ; ವಿಶ್ವ ಪಥ. ಆ ಒಬ್ಬರ ಉದಯ ಮಾತ್ರವಲ್ಲ; ಸರ್ವರ ಸರ್ವಸ್ತರದ ಉದಯ. ಪರಸ್ಪರ ವಿಮುಖವಾಗಿ ಸಿಡಿದು ಹೋಗುವುದಲ್ಲ; ಸಮನ್ವಯಗೊಳ್ಳುವುದು. ಸಂಕುಚಿತ ಮತದ ಆಂಶಿಕ ದೃಷ್ಟಿ ಅಲ್ಲ; ಭೌತಿಕ ಪಾರಮಾರ್ಥಿಕ ಎಂಬ ಭಿನ್ನದೃಷ್ಟಿ ಅಲ್ಲ; ಎಲ್ಲವನ್ನು ಭಗವದ್ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕಾಣುವ ಪೂರ್ಣದೃಷ್ಟಿ.

ಕುವೆಂಪು

Gospel of Universal Man

Every Child, at birth, is the universal man. But, as it grows, we turn it into "a petty man". It should be the function of education to turn it again into the enlightened "universal man".

The Religion of Humanity, the Universal Path, the Welfare of All, Reconciliation, the Integral Vision- these *five mantras* should become View of the Future. In other words, what we want henceforth is not this religion or that religion, but the Religion of Humanity ; not this path or that path, but the Universal Path ; not the well-being of this individual or that individual, but the Welfare of All ; not turning away and breaking off from one another, but reconciling and uniting in concord and harmony ; and, above all, not the partial view of a narrow creed, not the dual outlook of the material and the spiritual, but the Integral Vision of seeing all things with the eye of the Divine.

Kuvempu

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

MA (FINAL) – SANSKRIT

KSOU
MGM -06

ब्लाक सं
15

" SAMĀSAPRAKARAṆAM "

Unit No. 1 to 4
अनुक्रमणिका : - **Page No.**

Unit 1 उपपदसंज्ञा, उपपदसमास, तत्पुरुषे समासान्ताः 1 - 28

Unit 2 समासेषु पूर्वपदविकारः, तत्पुरुषे लिङ्गवचने च 29 - 60

Unit 3 बहुव्रीहिसमासः - १ 61 - 94

Unit 4 बहुव्रीहिसमासः - २ 95 - 116

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

COURSE DESIGN AND EDITORIAL COMMITTEE

Prof. B.A. Vivek Rai
Vice-Chancellor & Chairman
Karnataka State Open University
Mysore - 570 006.

Prof. K.T. Shivanna
Dean (Academic) - Convener
Karnataka State Open University
Mysore - 570 006.

Dr. N. Radhakrishna Bhat
Chairman
Department of Studies
and Research in Sanskrit
Karnataka State Open University
Mysore - 570 006.

Editor & Subject Co-ordinator

Dr. M. Sivakumaraswamy
Professor of Sanskrit (Retd.)
Bangalore University,
Bangalore - 560 056

Course Writer

Developed by Academic Section, KSOU, Mysore.

Karnataka State Open University, 2004.

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeography or any other means, without permission in writing from the Karnataka State Open University.

Further information on the Karnataka State Open University Programmes may obtained from the University's Office at Manasagangotri, Mysore - 6.

Printed and Published on behalf of Karnataka State Open University, Mysore- 6 by
Registrar (Administration).

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

प्रस्तावना

प्रियाः संस्कृतविद्यार्थिनः

अस्मदीयकर्णाटकराज्यमुक्तविश्वविद्यानिलयस्यस्नातकोत्तरशिक्षणविभागे अन्तिमवर्षस्य संस्कृतकक्ष्यां प्रवेष्टृभ्यः भवद्भ्यः सर्वेभ्यः हार्दं सुस्वागतं व्याहरामि।

जगतीतलस्य प्राचीनतमभाषासु अग्रिमपङ्क्तौ विराजमाना संस्कृतभाषा अद्वितीयत्वेन वर्तते। वैदिकसंस्कृतं लौकिकसंस्कृतमिति संस्कृतं द्विधा विभक्तमस्ति। क्रिस्तपूर्वकाले वेदेषु दृश्यमानेयं भाषा क्रिस्तपूर्वपञ्चमशतके काव्यस्वरूपमलभत इति विदग्धाः विद्वांसः वदन्ति। उत्तरोत्तरकाले संस्कृतभाषासौ उन्नतशिक्षण-शासन-लेखन-काव्यादिषु सततं समुपयुज्यमाना सती सर्वत्र व्याप्तासीत्। विश्वस्य प्राचीनतमभाषासु संस्कृतभाषैव प्रप्रथमा इति भाषाविदः विमर्शकाश्च कथयन्ति। प्रायः लोके पञ्चसहस्र-वर्षाधिकम् इतिहासं लब्धवती संस्कृतादन्या भाषा एकापि नास्ति।

चत्वारो वेदाः विविधानि शास्त्राणि रामायण-महाभारतनामकादीतिहासाः अष्टादशपुराणानि-उपपुराणानि षड्दर्शनानि अनेकानि काव्यानि शास्त्र-व्याख्यानानि प्रशस्तयः शासनानि चाटुपद्यानि सुभाषितानीत्येवं रीत्या विविधप्रकारेषु निबद्धाः कृतयः संस्कृतवाङ्मये भूरि विलसन्ति। एतेषां परिचयः पाठ्यक्रमानुरोधेन यथावकाशं कारयिष्यते। संस्कृते विशेषाध्ययनार्थं गहनतमसंशोधनार्थं च युष्माकं सज्जीकरणमेव स्नातकोत्तरशिक्षणस्य मुख्यः उद्देशः।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

आसु अन्तिमवर्षस्य कक्ष्यासु यूयं वेदसूक्तानि उपनिषदं-भगवद्गीतां वैदिकसाहित्यचरित्रं कौटलीयम्-अर्थशास्त्रम् याज्ञवल्क्यस्मृतिं वाल्मीकिरामायणे सुन्दरकाण्डस्य कांश्चन सर्गान् प्रबन्धलेखनानि वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां समासप्रकरणं भाषाशास्त्रम् आनन्दवर्धनस्य ध्वन्यालोकं मम्मटस्य काव्यप्रकाशं प्राचीनार्वाचीनालङ्कारिकाणां परिचयं भारतीय-पाश्चात्यसाहित्यविमर्शयोः तुलनात्मकमध्ययनं च करिष्यथ।

युष्माकं स्वाध्यायसुलभाय स्वयंबोधनपद्धत्या (SIM) उपर्युक्तविषयेषु पाठाः विशिष्टरूपेण विद्वद्भिः आरचितास्सन्ति। अनेके विद्वांसः एतान् पाठान् महता परिश्रमेण सज्जीकृतवन्तः तेषां साहाय्यं सकार्तज्ञं संस्मरामि।

यूयं सर्वे एतान् सम्यगधीत्य एतेषु विषयेषु विशिष्टं ज्ञानं सम्पादयत इत्याशासे। "श्रद्धयाग्निः ज्ञानं समिध्यते" इति वेदवाण्यनुसारात् युष्माभिः श्रद्धाकृतमध्ययनं फलप्रदं यशःप्रदं च भूयादिति मदीयः आशयः। शुभं भवतु।

जीयात् गीर्वाणभारती

डा.एन्. राधाकृष्ण भट्
संस्कृतविभागाध्यक्षः
कर्णाटकराज्य-मुक्तविश्वविद्यानिलयः
मानसगङ्गोत्री, मैसूरु

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

Block 15

unit - 1

SAMĀSAPRAKARAṆAM

उपपदसंज्ञा, उपपदसमास, तत्पुरुषे समासान्ताः

15.1.1 उपपदसंज्ञा।

781 तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ।। ३.१.९२ ।।

15.1.2 उपपदसमासः

782 उपपदमतिङ् ।। २.२.२६ ।।

15.1.3 783 अमैवाव्ययेन ।। २.२.२० ।।

15.1.4 784 तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ।। २.२.२१ ।।

15.1.5 785 क्त्वा च ।। २.२.२२ ।।

15.1.6 तत्पुरुषे समासान्ताः -

786 तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ।। ५.४ .८६ ।।

15.1.7 787 अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ।। ५.४.५७ ।।

15.1.8 788 राजाहस्सखिभ्यष्टच् ।। ५.४.९१ ।।

15.1.9 789 अह्नष्टखोरेव ।। ६.४.१४५ ।।

15.1.10 790 अह्नोऽह्न एतेभ्यः ।। ५.४.८८ ।।

15.1.11 791 अह्नोऽदन्तात् ।। ८.४.७ ।।

15.1.12 792 क्षुभ्नादिषु च ।। ८.४.३९ ।।

15.1.13 793 न संख्यादेः समाहारे ।। ५.४.८९ ।।

15.1.14 794 उत्तमैकाभ्यां च ।। ५.४.९० ।।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.1.15 795 अग्राख्यायामुरसः ।। ५.४.९१ ।।

15.1.16 796 अनोऽश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः ।। ५.४.९४ ।।

15.1.17 797 ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः ।। ५.४.९५ ।।

15.1.18 798 अतेः शुनः ।। ५.४.९६ ।।

15.1.19 799 उपमानादप्राणिषु ।। ५.४.९७ ।।

15.1.20 800 उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः ।। ५.४.९८ ।।

15.1.21 801 नावो द्विगोः ।। ५.४.९९ ।।

15.1.22 802 अर्धाच्च ।। ५.४.१०० ।।

15.1.23 803 खार्याः प्राचाम् ।। ५.४.१०१ ।।

15.1.24 804 द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ।। ५.४.१०२ ।।

15.1.25 805 ब्रह्मणो जनपदाख्यायाम् ।। ३.१.१०४ ।।

15.1.26 806 कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ।। ५.४.१०५ ।।

15.1.27 Questions

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.1.1 उपपदसंज्ञा -

781. तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ।। ३.१.९२ ।।

वृत्तिः - सप्तम्यन्ते पदे 'कर्मणि' (सू. २९१३) इत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात्। तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात् ।

Definition of उपपद -

It is intended to explain उपपदसमास here. Hence the definition of उपपद is given here : The word expressing कुम्भ and the like denoted by कर्मणि (sutra 2913) and the like in the seventh case, is called उपपद । It is only when such an उपपद occurs that the intended terminations to be told are added.

This is an अधिकारसूत्र । By सप्तमी, its ending is understood. सप्तम्यन्ते पदे वाच्यवाचकभावसम्बन्धेन तिष्ठति इति सप्तमीस्थम् । सप्तमीस्थ means that meaning which resides in a word in the seventh case by the relation of the expressed and the expression (of what is expressed and what is expressive of it). That word which expresses that meaning (object) denoted by a word in the seventh case is said to be an उपपद । Since this is an अधिकारसूत्र, it is applicable to all the words in the seventh case in the sutras starting from "कर्मण्यण्" (No.2913) which come under the अधिकार of "धातोः" (No.2829).

Thus the word कुम्भ in कुम्भकारः which is referred to in the seventh case in the sutra "कर्मण्यण्", has the designation of उपपद।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.1.2. उपपदसमासः

15.1.2. 782. उपपदमतिङ् ।। २.२.१६ ।।

वृत्तिः - उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्चायं समासः ।

Definition of उपपदसमास

The उपपद which ends in a सुप् termination (which does not have a तिङ् suffix), is ever compounded with a semantically related word. The compound itself is not ending in a तिङ् suffix.

Here सुप् (सुबन्तम्) comes by अनुवृत्ति from सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे। From समर्थः पदविधिः and प्राक्कडारात्समासः, words समर्थ and समास are taken by अनुवृत्ति respectively and changed into समर्थेन and समस्यते ।

Example : कुम्भं करोति इति कुम्भकारः । This is लौकिकविग्रहवाक्य । अलौकिकप्रक्रियावाक्य is कुम्भ अस् कार (but not कुम्भ + अम् कार because कार is a कृदन्त and कृद्योगे षष्ठी is correct). The word कुम्भ is an उपपद as per तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् and is compounded with कृ + अण् (कार) as per उपपदमतिङ् । The सुप् termination अस् is elided (लुक्) as per सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । (No.650). Then there is प्रातिपदिकसंज्ञा for कुम्भकार vide कृत्तद्धितसमासाश्च । (No.179). The प्र.वि., ए.व. termination सु is added. The form is कुम्भकारः ।

अतिङ् किम्? What is the purpose of the word अतिङ् in the sutra? The answer is मा भवान् भूत् । Here by माङि लुङ् (सू. १२१६),

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

मा is an उपपद (because it is referred to by माङि which is in the seventh case). Yet due to the prohibition अतिङ् in the sutra, there is no समास of मा with भूत्, which is a तिङन्त । By inserting भवान् between मा and भूत्, it is indicated that there is no possibility of compounding मा with भूत् ।

Further the use of the word अतिङ् in the sutra indicates (ज्ञापयति) that the word सुपा is not carried over from the previous sutra. The word अतिङ् is applied from the present sutra (2.2.19) to the previous sutra कुगतिप्रादयः (2.2.18) by अपकर्ष । The sutra कुगतिप्रादयः (No.761) is bifurcated as कुप्रादयः and गति । The sutra कुप्रादयः means that these words are compounded with a सुबन्त । The sutra गति has अतिङ् taken by अपकर्ष । Then it means that गति is compounded with an अतिङन्त । Since सुपा is not carried over, we get forms like व्याघ्री (व्याजिघ्रतीति) where a गति in the form of वि is compounded with अघ्र् । To this गतिसमास as व्याघ्र, the स्त्रीप्रत्यय in the form of ङीष् can come as per जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् (No.518-4.1.63) before the सुप् comes. If सुबन्तसमास were employed, there would be स्त्रीप्रत्यय as per अजाद्यतष्टाप् (No.454) and the form would be व्याघ्रा ।

This is hinted in the परिभाषा (No.76) - गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः । The prescription of forming समास of गति, कारक and उपपद with कृदन्तs is before the addition of सुप् termination. The example as व्याघ्री above pertains to गतिसमास । For कारकसमास, the example is अश्वक्रीती and for उपपदसमास, the

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

example is कच्छपी। अश्वक्रीती - अश्वेन क्रीता is the विग्रह । The compound is as per कर्तृकरणे कृता बहुलम्। (No. 1694) Then as per क्रीतात्करणपूर्वात् (No.506) there is ङीष् । If it were सुबन्तसमास the form would have been अश्वक्रीता । कच्छपी - कच्छेन पिबति is the विग्रह । Then there is ङीष् as per जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् (No.518). If it were सुबन्तसमास, the form would have been कच्छपा।

15.1.3. 783. अमैवाव्ययेन ।। २.२.२० ।।

वृत्तिः - अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते ।

That उपपद which is enjoined as उपपद by the same rule which enjoins अम्, i.e., along with अम्, is compounded with an indeclinable.

Example : स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । Here णमुल् (अम्) is enjoined by "स्वादुमि णमुल्" (No.3347). स्वादुम् is an उपपद because it is referred to in the seventh case in the sutra (स्वादुमि). Thus its उपपदत्व is enjoined along with अम् (णमुल्) by the same sutra which enjoins अम् (णमुल्). Hence it is compounded with an अव्यय । Although the compound could have been formed by the previous rule "उपपदमतिङ्" (No.782), the sutra is advanced for restriction as above. The word स्वादु is निपातित as ending in मकार. कारम् is अव्यय as per "कृन्मेजन्तः" (सू.449).

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

There is no उपपदसमास in the case of कालः समयः वेला वा भोक्तुम् । Although the words काल, समय and वेला get उपपदसंज्ञा as per कालसमयवेलासु तुमुन् (सू. 3179), their उपपदत्व is enjoined with तुमुन् but not with अम् (णमुल्).

Why it is said अमा एव? see the example अग्रे भोजम् - अग्रे भुक्त्वा। Here as per विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु (सू.3345), क्त्वा and णमुल् are both enjoined. Since the उपपदत्व of अग्रे is enjoined along with both अम् (णमुल्) and क्त्वा, but not with अम् (णमुल्) only, there is no उपपदसमास here. It is said - अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत् ।

15.1.4. 784. तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ।। २.२.२१ ।।

वृत्तिः - "उपदंशस्तृतीयायाम्" (सू.३३६८) इत्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्ययेन सह वा समस्यन्ते ।

The उपपदs which are enjoined by the sutras from उपदंशस्तृतीयायाम् to अन्वच्चानुलोम्ये, (No. 3386) are compounded optionally with the indeclinable ending in अम् (णमुल्). एव is not अनुवृत्त here.

Example : मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते - मूलकोपदंशम् । Here there is णमुल् as per उपदंशस्तृतीयायाम् (No.3368). मूलक is enjoined उपपदत्व by the rule along with अम् (णमुल्). Although this उपपदसमास could have been as per the previous rule, this sūtra is stated for optionality.

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

It may be objected here by saying that मूलकेन alone has अन्वय with भुङ्क्ते, but not with उपदंश, and hence, due to the absence of सामर्थ्य, there cannot be a समास । The answer is that the समास can be formed by taking the implied relation of मूलक with उपदंशनक्रिया ।

Another example : उच्चैः कृत्वा - उच्चैःकारम् । Here उच्चैः is उपपद as per अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ (No. 3381) along with अम् (णमुल्). There is no तुल्यविधान with अम् alone. Hence the sūtra "अमैवाव्ययेन" (No.783) cannot apply here.

15.1.5. 785. क्त्वा च ।। २.२.२२ ।।

वृत्तिः - तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते ।

Here तृतीयाप्रभृतीनि comes from the previous sutra by अनुवृत्ति । The rest of the अनुवृत्तिs are clear. The sutra means : The उपपदs that are enjoined by the sūtras from उपदंशस्तृतीयायाम् (No.3368) to अन्वच्चानुलोम्ये (No.3386) are compounded optionally with the indeclinables ending in क्त्वा ।

Example : उच्चैः कृत्य - उच्चैः कृत्वा । In the समास क्त्वा is replaced by ल्यप् । The क्त्वा suffix is enjoined as per the sutra अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ (No.3381).

Why तृतीयाप्रभृतीनि? see अलं कृत्वा, खलु कृत्वा । Here क्त्वा has been enjoined by the sūtra अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

(3366) This sutra is prior to उपदंशस्तृतीयायाम् (No.3368). Since there is no समास, क्त्वा is not replaced by ल्यप् ।

15.1.6. तत्पुरुषे समासान्ताः -

---

786. तत्पुरुषस्याङ्गुलेः सङ्ख्याव्ययादेः ।। ५.४.८६ ।।

वृत्तिः - सङ्ख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽच् स्यात् ।

Terminal suffixes of तत्पुरुष compounds -

The तत्पुरुष compound beginning with a number or an indeclinable and ending with the word अङ्गुलि will have the suffix अच् at the end of the compound. अच् comes by अनुवृत्ति from 'अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्' (No.943).

Examples : 1. द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलं दारु । Here there is द्विगुसमास as per तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । (No.728). द्व्यङ्गुलि, then अच्प्रत्यय comes. There is इकारलोप by यस्येति च । (No.311)

2. निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् । Here the समास is as per the वार्तिक - निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या। निरङ्गुलि + अच् ; "यस्येति च" (No.311) - इकारलोपः।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.1.7. 787. अहःसर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च रात्रेः ।। ५.४.५७ ।।

वृत्तिः - एभ्यो रात्रेरच् स्यात्, चात्सङ्ख्याव्ययादेः । 'अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम्' (वा.३३५३) ।

The word रात्रि gets अच् at the end of the compound, if it comes after the words like अहन्, सर्व, एकदेश (words denoting a part), सङ्ख्यात and पुण्य and when it follows a number or an indeclinable.

It may be objected here by saying that there cannot be a compound of अहन् with रात्रि । It can be neither be अह्नः रात्रिः nor be अहश्चासौ रात्रिश्च (i.e., neither तत्पुरुष nor कर्मधारय). The answer is - अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् । The mention of अहन् in the sutra is to include a द्वन्द्वसमास like अंहोरात्रः (अहश्च रात्रिश्च). This वार्तिक implies that.

Examples : (1) अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः । The समास is as per चार्थे द्वन्द्वः (No.901). After the form अहोरात्रि, अच् comes by the present sutra. इलोप by यस्येति च (No.311). एकवत्त्व as per जातिरप्राणिनाम् (No.910). There is पुंस्त्व as per रात्राह्नाहाः पुंसि (No.814) by barring नपुंसकत्व which could have come as per the sutra स नपुंसकम् (No.821). (2) सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः । Here the समास (कर्मधारय) is as per पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन (No.726). The rest of the process is the same as above. (3) पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः । This is एकदेशिसमास which is as per पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे (No.712). अच्, इलोप and पुंस्त्व as in the case of अहोरात्रः। (4) सङ्ख्याता रात्रिः सङ्ख्यातरात्रः । This is a कर्मधारयसमास according to

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् (No.736). पुंस्त्व is as per पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु । (No.746). (5) पुण्या रात्रिः पुण्यरात्रः । This is also कर्मधारय as per विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । अच् by the present sutra and पुंस्त्व is by पुंवत्कर्मधारय ..... । (6) द्वयोः रात्र्योः समाहारः द्विरात्रम् । Here the द्विगुसमास is by तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च (No.728). सङ्ख्यादि, hence, अच् by the present sutra. It is नपुंसक by सङ्ख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम् (वार्तिक under No.814). (7) अतिक्रान्तो रात्रिम् अतिरात्रः । This is a प्रादिसमास by अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे (वार्तिक) । अव्ययादि, hence अच् । इलोप and पुंस्त्व as in the case of अहोरात्रः ।

15.1.8. 788. राजाहस्सखिभ्यष्टच् ।। ५.४.९१ ।।

वृत्तिः - एतदन्तात् तत्पुरुषाट्टच् स्यात् ।

(The word तत्पुरुष comes by अनुवृत्ति from तत्पुरुषस्याङ्गुलेः । (No.786). It is changed into पञ्चम्यन्त).

The suffix टच् is added at the end of the तत्पुरुष ending in राजन्, अहन् and सखि ।

Examples : (1) परमश्चासौ राजा च परमराजः । This विशेषणसमास is as per विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । (No.736). परमराजन् + टच्(अ) - by the present sutra; परमराज् + अ - टिलोप as per नस्तद्धिते ; then परमराजः with सुप्प्रत्ययः । (2) अतिक्रान्तो राजानम् अतिराजः । Here the प्रादिसमास is as per अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया, a वार्तिक । Then टच्, टिलोप, सुबुत्पत्ति as before. (3) कृष्णस्य सखा - कृष्णसखः । This

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

is a षष्ठीतत्पुरुष formed as per षष्ठी । (No.702). कृष्णसखि + टच् as per the present sutra. इकारलोप by यस्येति च । कृष्णसखः by the addition of सु (सुबुत्पत्ति).

15.1.9. 789. अह्नष्टखोरेव ।। ६.४.१४५ ।।

वृत्तिः - एतयोरेव परतोऽह्नष्टिलोपः स्यात्, नान्यत्र ।

[टेः comes by अनुवृत्ति from टेः । (No.1786) and लोप comes from अल्लोपोऽनः (No.234) ।]

The टि portion of अहन् (अन् - अचोन्त्यादि टि ।) is elided only when it is followed by टच् and ख and not elsewhere.

Examples :- (1) उत्तमं च तदहश्च उत्तमाहः । This is a विशेषणसमास by विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । (No.736). उत्तमाहन् + टच् by राजाहस्सखिभ्यष्टच् । टिलोप by the present sūtra ; then सुबुत्पत्तिः । (2) द्वे अहनी भृतः द्व्यहीनः क्रतुः । भृतः means purchased. द्वितीया is here by अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । Here ख is added to this तद्धितार्थद्विगु as per रात्र्यहसंवत्सराच्च । No.1751) under the अधिकार of तमधीष्टो भृतो भूतो भावी (No.1744) with the अनुवृत्ति of "द्विगोर्वा" (No.1750). द्व्यहन् + ख - टि (अन्) लोप by the present sutra. द्व्यह् + ख - ख is substituted by ईन as per the sūtra आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् । (No.475). द्व्यहीन with सुबुत्पत्ति is द्व्यहीनः ।

It may be contended here saying that in the case of मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी also there should टच् according to राजाहस्सखिभ्यष्टच्

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

(No.788), as governed by लिङ्गविशिष्टपरिभाषा (प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्). The answer is - लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्नेह । मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी । "In the context of समासान्त there is no लिङ्गविशिष्टपरिभाषा - this has been stated in the Mahābhāṣya under ङ्याप्प्रातिपदिकात् (No.182-4.1.1). Thus लिङ्गविशिष्टपरिभाषा being अनित्य, there is no addition of टच् as per राजाहस्सखिभ्यष्टच् (No.788). मद्रराज्ञी is formed by मद्रराजन् + ङीप् - by ऋन्नेभ्यो ङीप् (No.306).

15.1.10. 790. अह्नोऽह्न एतेभ्यः ।। ५.४.८८ ।।

वृत्तिः - सर्वादिभ्यः परस्याहन्शब्दस्याह्नादेशः स्यात्समासान्ते परे ।

अह्न is substituted for अहन् after सर्व, etc., when a समासान्त-suffix is added. Here सर्व, एकदेश, सङ्ख्यात, पुण्य, सङ्ख्या and अव्यय understood from the sūtra "अहस्सर्वैकदेश ..... ।" (No.787) above. All except अहः are understood here by the words एतेभ्यः ।. अह्न is substituted for अहन्। Then the next sūtra follows -

---

15.1.11. 791. अह्नोऽदन्तात् ।। ८.४.७ ।।

वृत्तिः - अदन्तपूर्वपदस्थाद्रेफात्परस्याऽह्नादेशस्य नस्य णः स्यात् ।

(The word पूर्वपदात् comes by अनुवृत्ति from पूर्वपदात् संज्ञायाम्। (No.857) रषाभ्यां नो णः समानपदे (No.235-8.4.1) comes by अनुवृत्ति with the exclusion of ष ।)

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

After the रेफ in the previous word ending in अकार, the substitute अह्न (for अहन्) has its न sound replaced by ण sound.

Examples :- (1) सर्वं अहः सर्वाह्णः । This समास is formed as per पूर्वकालैकसर्वजरत् ...... । (No.726). सर्वाहन्, at this state टच् comes as per राजाहस्सखिभ्यष्टच् (No.788). When the समासान्त suffix (टच्) follows अहन् is substituted by अह्न as per the sutra अह्नोऽह्न एतेभ्यः (No.790). There is णत्व for नत्व after the रेफ of the पूर्वपद in the form of सर्व as per the sutra अह्नोऽदन्तात्, the present one. The form is सर्वाह्णः । There is पुंस्त्व by रात्राह्नाहाः पुंसि । (No.814). (2) पूर्वं अहः पूर्वाह्णः । Same as noted about सर्वाह्णः । (3) सङ्ख्याताह्णः - सङ्ख्यातम् अहः । This is विशेषणसमास as per विशेषणं विशेष्येण बहुलम् (No.736). सङ्ख्याताहन् ; टच् अह्नादेश । There is no णत्व for नत्व because there is no रेफ in the previous word. (4) द्वयोः अह्नोः भवः द्व्यहः । (तद्धितार्थे द्विगुसमास). टच्, then भवार्थे ठञ् as per कालाट्ठञ् (No.1381) ; ठञ् लुक् (elision of ठञ्) as per द्विगोर्लुगनपत्ये (No.1080). In the feminine gender द्वयोरह्नोः भवा द्व्यहा । Here द्व्यह being अदन्त it gets स्त्रीप्रत्यय in the form of टाप् as per अजाद्यतष्टाप् । As before there is ठञ् and its लुक् is next. Since the निमित्त in the form of ठञ् is not there, there is no ङीप् as per अपिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि (No.480). (5) द्वे अहनी प्रिये यस्य सः द्व्यह्नप्रियः । तद्धितार्थे उत्तरपदे द्विगुः (as per तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च) । टच्, अह्नादेश । (6) अतिक्रान्तः अहः अत्याह्नः । This is an example of अव्ययपूर्वपदसमास (प्रादिसमास as per अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया, a वार्तिक ।).

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.1.12. 792. क्षुभ्नादिषु च ।। ८.४.३९ ।।

वृत्तिः - एषु णत्वं न स्यात् ।

(ण from "रषाभ्यां नो णः समानपदे" (No.235-8.4.1) and न from "न भाभूपूकमि--" (No.2840) come by अनुवृत्ति).

There is no णत्व for नकार in words belonging to the क्षुभ्नादिगण even when the पूर्वपद has रेफ in it.

Examples :- दीर्घाणि अहानि यस्यां सा (प्रावृट्) इति बहुव्रीहिः । The समास is दीर्घाह्न । There is ङीप् as per अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् (No.462). उपधालोप is effected according to the sutra अल्लोपोऽनः (No.234). But there is no णत्व for नकार according to अह्नोऽदन्तात् (No.791) because the Samasa belongs to the क्षुभ्नादिगण ।

It may objected here thus : There is no necessity of reading दीर्घाह्नी in the क्षुभ्नादिगण for avoiding णत्व, because णत्व can be avoided by another way. In अह्नोऽदन्तात्, अह्नः is अदन्त (ending in ह्रस्व अकार). It should be taken as प्रथमा in the sense of षष्ठी । Then it means that - अदन्तपूर्वपदस्थाद्रेफनिमित्तात् परस्य अह्न इति अकारान्तशब्दस्य नस्य णत्वं स्यात् । The case of दीर्घाह्नी is different ; दीर्घाह्न + ङीप्, here there is अकारलोप by यस्येति च ; hence, it is दीर्घाह्न् which is not अदन्त। The question of नकार changing into णकार does not arise. Hence, for the purpose of avoiding णत्व, there is no necessity of including the word दीर्घाह्नी in क्षुभ्नादिगण।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

The answer is that it is not necessary to take the trouble of taking अह्नः in अह्नोऽदन्तात् as अदन्त and further deeming the षष्ठी as प्रथमा for the simple purpose of avoiding णत्व in दीर्घाह्नी, when that purpose can be served by the inclusion of that word in the क्षुभ्नादिगण।

Even if this द्राविड़प्राणायाम is resorted to, its णत्व for नकार cannot be avoided because it optionally comes at the end of the प्रातिपदिक according to the sūtra प्रातिपदिकान्त-नुम्-विभक्तिषु च (No.1055). [Its प्रातिपदिकत्व is by कृत्तद्धितसमासाश्च । (No.179)]. Hence, to avoid this it is necessary to include it in क्षुभ्नादिगण । This is the meaning of the वृत्ति, viz., "एवं चैतदर्थमह्न इत्यदन्तानुकरणक्लेशो न कर्तव्यः । 'प्रातिपदिकान्त' (सू.१०५५) इति णत्ववारणाय क्षुभ्नादिषु पाठस्यावश्यकत्वात् ।"

Further it may be noted that अदन्तात् in the sūtra अह्नोऽदन्तात् (No.791) there is तपरकरण in the case of अत् । Hence, it is only when अह्न comes after short अ ending of the previous पद that it has the change of its नकार into णकार । The following example can be seen - परागतमहः पराह्णः । Here the प्रादिसमास is as per प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया, a वार्तिक । पराहन् + टच् by राजाहस्सखिभ्यष्टच् (No.788). After अव्यय (परा) there is अह्नादेश as per अह्नोऽह्न एतेभ्यः (No.790). Since अह्न does not come after an अदन्त (परा being आदन्त), its न does not change in to ण ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.1.13. 793. न सङ्ख्यादेः समाहारे ।। ५.४.८९ ।।

वृत्तिः - समाहारे वर्तमानस्य सङ्ख्यादेरह्नादेशो न स्यात् । सङ्ख्यादेः इति स्पष्टार्थम् ।

(अह्नः is taken by अनुवृत्ति from अह्नोऽह्न एतेभ्यः ।)

The word अहन् does not have अह्नादेश in a compound beginning with a number in the sense of समाहार (aggregate). It may be contended that there cannot be समाहारतत्पुरुष other than that which begins with a number and hence there is no necessity of सङ्ख्यादे in the sūtra. The answer is yes, but it is mentioned for clarity - सङ्ख्यादेरिति स्पष्टार्थम् ।

Examples :- (1) द्वयोरह्नोः समाहारः द्व्यहः । This is a द्विगुसमास as per तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । (No.728). द्व्यहन् + टच् - as per राजाहस्सखिभ्यष्टच् (No.788). टिलोप as per नस्तद्धिते (No.679). There is no अह्नादेश for अहन्, because the compound is सङ्ख्यादि । (2) त्रयाणाम् अह्नां समाहारः त्र्यहः । same as द्व्यहः ।

15.1.14.794. उत्तमैकाभ्यां च ।। ५.४.९० ।।

वृत्तिः - आभ्यामह्नादेशौ न। उत्तमशब्दोऽन्त्यार्थः । पुण्यशब्दमाह । "पुण्यैकाभ्याम्" इति सूत्रयितुमुचितम्।

There is no अह्नादेश for अहन् after the उत्तम word and एक । Since there is no possibility of अहन् coming after the "word उत्तम", it should be understood that the word उत्तम stands for अन्त्य word in

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

the sūtra अहस्सर्वैकदेशपुण्यात्, i.e., the word पुण्य । Hence the sūtra means that there is no अह्लादेश for अहन् after पुण्य and एक । Hence, Bhaṭṭojī says it would be better to have the sūtra as पुण्यैकाभ्यां च ।

Examples :- (1) पुण्यम् अहः पुण्याहम् । This is a विशेषणसमास by विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । (No.736). टच् comes by राजाहस्सखिभ्यष्टच् - पुण्याहन् + टच्. Then there is टिलोप by नस्तद्धिते - पुण्याह् + अ ; there is no अह्लादेश ; the समास is नपुंसकान्त as per the vartika पुण्यसुदिनाभ्यां । (No.1553 under 821) (2) एकम् अहः एकाहः । This समास is as per the sutra "पूर्वकालैकसर्वजरत् -" (No.726) ; then टच्, टिलोप, अह्लादेशाभाव ; पुंस्त्व as per रात्राह्लाहाः पुंसि । (No.814). (3) सुदिनं अहः सुदिनाहम् । The rules are the same as applied to पुण्याहम् ।

Some are of the view that the use of the word उत्तम in a secondary sense rather than using the word पुण्य directly, is to indicate the last but one word also, i.e., सङ्ख्यात । Thus we have सङ्ख्यातम् अहः सङ्ख्यानहः । Here the process of the समास is the same as that of पुण्याहम् except for the fact that it does not become नपुंसकान्त but becomes पुल्लिङ्गान्त by रात्राह्लाहाः पुंसि । The point is that after सङ्ख्यात also अहन् does not have अह्लादेश । The वृत्ति is - "उत्तमग्रहणमुपान्त्यस्यापि सङ्ग्रहार्थम्" इत्येके । सङ्ख्याताहः ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.1.15. 795. अग्राख्यायामुरसः ।। ५.४.९३ ।।

वृत्तिः - टच् स्यात् ।

The word अग्राख्यायां is सप्तमी in the sense of पञ्चमी । Thus अग्रं प्रधानं तद्वाची यः उरः शब्दः तदन्तात् तत्पुरुषात् टच् स्यात् । (बालमनोरमा). टच् suffix comes after the तत्पुरुष ending in उरस् which denotes the sense of chief (अग्र).

Example : अश्वानां उरः (प्रधानः) अश्वोरसम् । The meaning is मुख्योऽश्वः । Here the समास is षष्ठीसमास by the sutra षष्ठी । (No.702). Then there is टच् । It is नपुंसकान्त by परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः। (No.812).

Why अग्राख्यायाम्? See देवदत्तस्योरः देवदत्तोरः । Here the समास is formed as per षष्ठी । उरस् does not mean chief, but chest. Hence there is no टच् ।

15.1.16. 796. अनोऽश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः ।। ५.४.९४ ।।

वृत्तिः - टच् स्याज्जातौ संज्ञायां च ।

The तत्पुरुष compound ending in अनस्, अश्मन्, अयस् and सरस् will have टच् at the end of the compound, provided it has the sense of जाति (class) and संज्ञा (name).

Examples : For जाति - (1) उपगतम् अनः उपानसम् । It is a प्रादिसमास as per प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया, a वार्तिक । उपानस् + टच् by

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

the present सूत्र । नपुंसकान्त by परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । (No.812). (2) अमृतः अश्मा अमृताश्मः । टच्, टिलोप (नस्तद्धिते) (No.679). परवल्लिङ्गम् । (No.812). (3) कालम् अयः कालायसम् । Same as in उपानसम् । (4) मण्डूकस्य (मण्डूकानां) सरः मण्डूकसरसम् । षष्ठीसमास by षष्ठी । (No.702). टच् is added. The लिङ्ग is according to परवल्लिङ्गं । (No.812).

For संज्ञा - (1) महानसम् (महत् अनः) । (2) पिण्डः अश्मा पिण्डाश्मः । (3) लोहितं अयः लोहितायसम् । (4) जलस्य सरः जलसरसम् । The प्रक्रिया is the same as that given for the 4 समासs given for जाति ।

15.1.17. 797. ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः ।। ५.४.९५ ।।

वृत्तिः - Nil. ग्रामकौटाभ्यां परो यस्तक्षन्शब्दः तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् स्यात् । (बालमनोरमा ।)

The तत्पुरुष compound ending in तक्षन् after the words ग्राम and कौट gets टच् as the समासान्त suffix.

Examples : (1) ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः। षष्ठीसमास by षष्ठी । (No.702). टच् is by this sutra. टिलोप before टच् is by नस्तद्धिते (No.679) । पुल्लिङ्गान्त is by परवल्लिङ्गं - । (No.812). ग्रामतक्षः means साधारण तक्ष, because he has to do the bidding of all in the ग्राम । (2) कौटश्चासौ तक्षा च कौटतक्षः। कर्मधारयसमासः । The process is the same as in the case of ग्रामतक्षः । कुट्यां भवः कौटः, one who resides in a कुटी, not only that, one who lives in a कुटी of his own, is कौट । Such a तक्षा is कौटतक्षः।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.1.18. 798. अतेः शुनः ।। ५.४.६६ ।।

वृत्तिः - Nil. अतीत्यव्ययात् परो यः श्वन्शब्दः तदन्तात् तत्पुरुषाट्टच् । (बालमनोरमा)

The तत्पुरुषसमास ending with the word श्वन् coming after अति will have टच् at the end of the compound.

Examples :- (1) अतिश्वो वराहः । श्वानमतिक्रान्तः (वराहः) इति, this is a प्रादिसमास as per the वार्तिक - अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया । अतिश्वन् - टच् as per the present sutra. टि (अन्) is elided as per नस्तद्धिते (No.679) । The compound is अतिश्वः । (2) अतिश्वी सेवा । अतिक्रान्ता श्वानम् (सेवा) इति ; this प्रादिसमास is formed by the same वार्तिक quoted above. टच् comes by the present sūtra ; टिलोप by नस्तद्धिते । Since टच् is a टित्, there is ङीप् (स्त्रीप्रत्यय) as per टिड्ढाणञ्द्वयसज्- । (No.470). The compound is अतिश्वी ।

15.1.19. 799. उपमानादप्राणिषु ।। ५.४.६७ ।।

वृत्तिः - अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टच् स्यात् ।

The तत्पुरुषसमास ending in श्वन् referring to the उपमान for an object of the non-living category gets टच् at the end of the समास ।

Example :- आकर्षः श्वा इव आकर्षश्वः । Here आकर्ष means a five-inch wooden instrument used for dragging grain from कुसूल, etc. This is a non-living object to which श्वन् is given as an उपमान ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

The तत्पुरुषसमास is formed as per उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । (No.735). आकर्षश्वन् - here टच् comes as per the present sutra. टि is elided as per नस्तद्धिते (No.679) । The form of the compound is आकर्षश्वः ।

Why अप्राणिषु? See वानरः श्वा इव वानरश्वा । Since वानर to which श्वन् is given as an उपमान is a living being, this sutra cannot apply and there is no टच् added at the end of the compound.

15.1.20. 800. उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थ्नः ।। ५.४.९८ ।।

वृत्तिः - चादुपमानात् ।

The समासान्त टच् is added to the तत्पुरुष compound ending with सक्थिन् provided the words उत्तर, मृग and पूर्व come before सक्थिन् । By the power of च in the sūtra the sūtra applies when an उपमानपद comes before सक्थिन् ।

Examples :- (1) उत्तरं सक्थि उत्तरसक्थम् । The विशेषणसमास here is as per विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । (No.736). उत्तरसक्थिन्, here टच् comes by the present sutra. टि is elided as per नस्तद्धिते । (No.679). It is नपुंसकान्त by परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । (No.812). (2) मृगः सक्थि मृगसक्थम् । The process is the same as before. (3) पूर्वं सक्थि पूर्वसक्थम् । Here the समास is as per पूर्वकालैक - । (No.726). टच्, टिलोप and नपुंसकान्तत्व are as before. (4) फलकमिव सक्थि फलकसक्थम् । This is a मयूरव्यंसकादिसमास as per मयूरव्यंसकादयश्च । (No.754). टच्, टिलोप and नपुंसकान्तत्व are as before.

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.1.21. 801. नावो द्विगोः ।। ५.४.९९ ।।

वृत्तिः - नौशब्दान्ताद् द्विगोष्टच् स्यात्, न तु तद्धितलुकि ।

(From गोरतद्धितलुकि (No.729), there is अनुवृत्ति of अतद्धितलुकि by मण्डूकप्लुति ।)

The टच् suffix is added to a द्विगुसमास ending in नौ as the समासान्त, provided there is no elision of a तद्धित ।

Examples :- (1) द्वाभ्यां नौभ्याम् आगतः द्विनावरूप्यः । It is तद्धितार्थे समास as per तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । (No.728). द्विनौ, here टच् comes as per the present sutra. There is आव् आदेश as per एचोऽयवायावः (द्विनौ + अ = द्विनाव ।) (No.61). Then रूप्य comes as per हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः । (No.1461). Here there is no elision of तद्धित (रूप्य) due to its हलादित्व । The condition for the elision of a तद्धित as per द्विगोर्लुगनपत्ये (No.1080) is its अजादित्व as laid down in the next sutra गोत्रेऽलुगचि । (No. 1081). This condition is taken here by अपकर्ष (taking something from the next sutra - opposed to अनुवृत्ति). This is stated in the वृत्ति as - "द्विगोर्लुगनपत्ये (सू.१०८०) इत्यत्र अचि इत्यस्यापकर्षणाद्धलादेर्न लुक् ।" (2) पञ्चनावप्रियः - पञ्चनावः प्रियाः यस्य इति विग्रहे उत्तरपदे द्विगुः ; this is as per तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । (No.728). पञ्चनौ, here टच् comes by the present sutra. पञ्चनौ + अ, here there is आव् आदेश as before. (3) द्विनावम् - द्वयोः नावोः समाहारः इति विग्रहः । This is द्विगु as per तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । (No.728). द्विनौ, here there टच् by the

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

present sutra. आवादेश is as before. It is नपुंसकान्त as per सनपुंसकम् । (No.821). (4) त्रिनावम् - तिसृणां नावां समाहारः इति विग्रहः । The process is the same as that of द्विनावम् ।

Why अतद्धितलुकि? See पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः । Here there is तद्धितार्थे द्विगुः । पञ्चनौ, here comes आर्हीय ठक् (तद्धित) and it is elided as per अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोर्लुगसंज्ञायाम् । (No.1692). Since there is तद्धितलुक् ; there is no addition of टच् as समासान्त । Hence the form is पञ्चनौः।

15.1.22. 802. अर्धाच्च ।। ५.४.१०० ।।

वृत्तिः - अर्धान्नावष्टच् स्यात् ।

There is समासान्त टच् for तत्पुरुष ending in नौ following अर्ध ।

Example :- नावः अर्धम् अर्धनावम् । The समास is here as per the sutra अर्धं नपुंसकम् । (No.713). अर्धनौ + टच् (अ), here आव् आदेश comes. The form is अर्धनावम् । Here there is the possibility of the compound having faminine ending because नौ is the परशब्द and is स्त्रीलिङ्गान्त. The operation of परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । (No.812) is expected. But the expected has not happened. Hence Bhaṭṭojī says - क्लीबत्वं लोकात् ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.1.23. 803. खार्याः प्राचाम् ।। ५.४.१०१ ।।

वृत्तिः - द्विगोरर्धाच्च खार्याष्ट्ज्वा स्यात् ।

There is optional टच् for द्विगुसमास ending खारी coming after अर्ध ।

Examples :- (1) द्वयोः खार्योः समाहारः द्विखारम् - द्विखारि । This is a द्विगुसमास in the sence of समाहार as per तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । (No.728). टच् comes optionally here - द्विखारी + टच् । There is इकारलोप by यस्येति च । (No.311). It is नपुंसक by स नपुंसकम् । No.821). Since टच् is optional the other form is द्विखारि । (2) खार्याः अर्धम् अर्धखारम् - अर्धखारि । The समास is as per अर्धं नपुंसकम् । (No.713). The process is the same as in the case of द्विखारम् - द्विखारि ।

15.1.24. 804. द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ।। ५.४.१०२ ।।

वृत्तिः - टज्वा स्याद् द्विगौ ।

There is optional टच् for द्विगुसमास ending in अञ्जलि followed by द्वि and त्रि ।

Examples :- (1) द्वयोः अञ्जल्योः समाहारः द्व्यञ्जलम् - द्व्यञ्जलि । This is a द्विगुसमास in the sense of समाहार as per the sutra तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । (No.728). द्व्यञ्जलि, here there is optionally टच् as per this sūtra. Then there is इकारलोप by यस्येति च ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

(No.311). It is नपुंसकान्त by स नपुंसकम् । (No.821). Since टच् is optional, the other form is द्व्यञ्जलि ।

Here also अतद्धितलुकि should be understood from गोरतद्धितलुकि । (No.729). वृत्ति says - अतद्धितलुकि इत्येव । See द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतः द्व्यञ्जलिः । The word अञ्जलि does not mean mere अञ्जलि (a handful) but अञ्जलिपरिमाणं धान्यम् (a handful of grain), because the latter alone has some price, but not the former. Hence there is ठञ् because of परिमाण । That ठञ् which is a तद्धित, is elided by अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोर्लुगसंज्ञायाम् । (No.1692). Hence there is no टच् । The form is द्व्यञ्जलिः ।

15.1.25. 805. ब्रह्मणो जनपदाख्यायाम् ।। ५.४.१०४ ।।

वृत्तिः - ब्रह्मान्तात् तत्पुरुषाट्टच् स्यात्समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत् । (जनपदे भवः जानपदः ।)

There is समासान्त टच् for the तत्पुरुष ending in ब्रह्मन्, provided the समास denotes a person belonging to a place.

Example :- सुराष्ट्रे ब्रह्म सुराष्ट्रब्रह्मः । Here the word ब्रह्म is पुल्लिङ्गान्त । It means विप्र as stated in the Amara - "वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्मा ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ।" The समास (सप्तमीतत्पुरुष) is here as per सप्तमी शौण्डैः (No.717) - resorting to योगविभाग as सप्तमी (सप्तम्यन्तं समर्थेन सुबन्तेन समस्यते). सुराष्ट्रब्रह्मन्, here comes टच् as per the present sūtra because the समास refers to a person belonging to a place

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

called सुराष्ट्र । There is टिलोप by नस्तद्धिते । (No.679). पुल्लिङ्ग comes according to परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । (No.812).

15.1.26. 806. कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ।। ५.४.१०५ ।।

वृत्तिः - आभ्यां ब्रह्मणो वा टच् स्यात् तत्पुरुषे ।

There is समासान्त टच् for the तत्पुरुष ending in ब्रह्मन् following कु and महत् ।

Examples :- (1) कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः - कुब्रह्मा । Here the समास is by कुगतिप्रादयः । (No.761). कुब्रह्मन् ; when टच् comes here by the present sūtra optionally, there is टिलोप by नस्तद्धिते । (No.679). Then the form is कुब्रह्मः । Since टच् is optional, the other form is कुब्रह्मा । (2) महांश्च असौ ब्रह्मा च । महत्ब्रह्मन् ; here there is आकार as अन्तादेश for महत् as per the sutra - आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः। (No.807). महाब्रह्मन् ; then there is option टच् as per the present sūtra and टिलोप according to नस्तद्धिते। (No.679). Since टच् is optional, the other form is महाब्रह्मा ।

15.1.27. Questions

15.1.27.1. Explain the following sūtras :

(i) उपपदमतिङ् ।

(ii) तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ।

(iii) राजाहस्सखिभ्यष्टच् ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

(iv) उत्तमैकाभ्यां च ।

(v) उपमानादप्राणिषु ।

(vi) द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ।

15.1.27.2. Form the compounds by quoting relevant rules :

(i) अहश्च रात्रिश्च । (ii) परमश्चासौ राजा च ।

(iii) उत्तमं च तदहश्च । (iv) मद्राणां राज्ञी ।

(v) द्वयोरह्नोः समाहारः । (vi) अमृतः अश्मा ।

(vii) आकर्षः श्वेव । (viii) ग्रामस्य तक्षा ।

15.1.27.3. Give the Vigrahavākyas by quoting relevant rules :

(i) व्याघ्री । (ii) स्वादुङ्कारम् ।

(iii) द्व्यङ्गुलम् । (iv) अतिरात्रः ।

(v) द्व्यहीनः । (vi) दीर्घाह्नी ।

(vii) अश्वोरसम् । (viii) मृगसक्थम् ।

(ix) द्विनावम् ।

15.1.27.4. Account for the differences in the pairs :

(i) अग्रे भोजम् - अग्रे भुक्त्वा ।

(ii) उच्चैःकृत्य - उच्चैः कृत्वा ।

(iii) द्विखारम् - द्विखारि ।

(iv) द्व्यञ्जलम् - द्व्यञ्जलि ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

Block 15

unit - 2

SAMĀSAPRAKARAṆAM

समासेषु पूर्वपदविकारः, तत्पुरुषे लिङ्गवचने च

15.2.1. समासेषु पूर्वपदविकारः -

807. आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ।। ६.३.४६ ।। ।

वार्तिकानि च।

15.2.2. 808. द्व्यष्टनः सङ्ख्यामबहुव्रीह्यशीत्योः ।। ६.३.४६ ।।

वार्तिकं च।

15.2.3. 809. त्रेस्त्रयः ।। ६.३.४८ ।।

15.2.4. 810. विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ।। ६.३.४६ ।।

15.2.5. 811. एकादिश्चैकस्य चादुक् ।। ६.३.७६ ।।

वार्तिके च ।

15.2.6. तत्पुरुषे लिङ्गवचने -

812. परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ।। २.४.२६ ।।

वार्तिकं च ।

15.2.7. 813. पूर्ववदश्ववडवौ ।। २.४.२७ ।।

15.2.8. 814. रात्राह्नाहाः पुंसि ।। २.४.२६ ।।

15.2.9. 815. अपथं नपुंसकम् ।। २.४.३० ।। । सप्त वार्तिकानि।

15.2.10. 816. अर्धर्चाः पुंसि च ।। २.४.३१ ।।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.2.11. 817. जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ।। १.२.५८।।

15.2.12. 818. अस्मदो द्वयोश्च ।। १.२.५६ ।।

वार्तिकम्

15.2.13. 819. फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ।। १.२.६० ।।

15.2.14. 820. तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् । ।। १.२.६३।।

15.2.15. 821. स नपुंसकम् ।। २.४.१७ ।।

15.2.16. 822. तत्पुरुषोऽनञ् कर्मधारयः ।। २.४.१६ ।।

15.2.17. 823. संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ।। २.४.२० ।।

15.2.18. 824. उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ।। २.४.२१ ।।

15.2.19. 825. छाया बाहुल्ये ।। २.४.२२ ।।

15.2.20. 826. सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा ।। २.४.२३ ।।

वार्तिकम् ।

15.2.21. 827. अशाला च ।। २.४.२४ ।।

15.2.22. 828. विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ।। २.४.१५ ।।

15.2.23 Questions

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.2.1. समासेषु पूर्वपदविकारः -

807. आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ।। ६.३.४६ ।। वार्तिकानि।

वृत्तिः - महतः आकारोऽन्तादेशः स्यात् समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे।

महत् will have its final letter substituted by आत् (आ), if a word in the same gender, case-ending and number (समानाधिकरण) or the affix जातीयर् follows.

Examples : (1) महाब्रह्मः - महाब्रह्मा । Here the विग्रह is महांश्चासौ ब्रह्मा च । This compound is formed as per the sūtra सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः । (No.740). महत् gets आ for its last letter (त्) by the present sūtra, because ब्रह्मन् is in समानाधिकरण - मह + आ ; सवर्णदीर्घ by अकः सवर्णे दीर्घः । (No.85). महाब्रह्मन् - here टच् comes optionally as per the sūtra - कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम्। (No.806). When टच् comes, टि of ब्रह्मन् (अन्) is elided as per नस्तद्धिते। (No.679). The form is महाब्रह्मः (with सु - प्र.वि., ए.व.), as it is पुल्लिङ्गान्त as per परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । (No.812). When टच् does not come, the form is महाब्रह्मा (नकारान्तपुल्लिङ्ग, प्र.वि., ए.व.). (2) महादेवः । महांश्च असौ देवश्च । The process is the same as far as the substitution of आत्व is concerned. There is no question टच् coming here. (देव is in समानाधिकरण here). (3) महाजातीयः । महत् + जातीयर् - जातीय् comes as per प्रकारवचने जातीयर् - । (No.2024) under the अधिकार of अलुगुत्तरपदे। (No.958). आत्व as per the present sutra and सवर्णदीर्घ - महाजातीयः ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

Why say समानाधिकरणे? See महत्सेवा - महतां सेवा (षष्ठीसमास by षष्ठी ।) (No.702). There is no समानाधिकरण here. Hence there is no आत्व as per the present sūtra.

It may be objected thus : Through the example महतां सेवा महत्सेवा, there is the word समानाधिकरण in the sutra आन्महतः, etc., in order to avoid आत्त्व for महत् in the षष्ठीसमास । But the sutra षष्ठी prescribes समास for षष्ठ्यन्त words in general without specifically mentioning the word to be compounded. Hence, षष्ठीसमास is लाक्षणिक । The समास enjoined by सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः is प्रतिपदोक्त because the words to be compounded are specifically mentioned. According to the परिभाषा "लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य", the प्रतिपदोक्तसमास should be resorted as against लाक्षणिकसमास । By this परिभाषा itself आत्त्व for महत् is avoided in the case of षष्ठीसमास। Hence there is no necessity of using the word समानाधिकरण in the present sutra for that purpose.

This objection is presented and answered by saying : "लाक्षणिकं विहाय प्रतिपदोक्तं "सन्महत् -" (No.740) इति (प्रतिपदोक्त) - समासो ग्रहीष्यत इति चेत्, महाबाहुः न स्यात् । तस्मात् 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य' (प.११४) इति परिभाषा नेह प्रवर्तते । समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात्।।"

The answer is : Take the instance of महाबाहुः which is a Bahuvrīhi samāsa (महान्तौ बाहू यस्य सः महाबाहुः). This is formed as per the sutra अनेकमन्यपदार्थे। (No. 830) This sūtra also does not

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

mention specifically the words to be compounded. Thus this समास is also लाक्षणिक but not प्रतिपदोक्त । Hence, by the परिभाषा itself आत्व should not have been there when an उत्तरपद follows. But actually the आत्व has come for महत् before बाहुः (an उत्तरपद). This is because of the word समानाधिकरण in this sutra. On the strength of this word, the aforesaid परिभाषा does not operate here.

Another objection can be raised thus : In "आन्महतः -", महत् alone is referred to. In the next sutra "द्व्यष्टनः, etc., द्वि and अष्टन् are alone referred to. Then how is it possible to have a द्वन्द्वसमास or as तत्पुरुषसमास एकादश (with आत्त्व for एक)?

The answer is that the द्वन्द्वसमास as एकश्च दश च or तत्पुरुषसमास as एकाधिका दश एकादश is formed by the योगविभाग of the present sutra as आत् and समानाधिकरणजातीययोः । Then आत् means that आत्त्व can come to a पूर्वपद when a numeral is an उत्तरपद as told in the next sutra. Hence सङ्ख्यायाम् should be taken by अपकर्ष from the following sutra and joined with आत् for the purpose of defending आत्व in एकादश। Or it may be defended from the निपातन of the word एकादश in the sutra "प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ।" (No.1995).

This is stated in the Vṛtti thus : "आत्"योगविभागादात्त्वं, "प्रागेकादशभ्यः" (सू.१९९५) इति निर्देशाद्वा । एकादश ।

It may be further contended by saying that when, in the case of a विग्रह as महत्याः प्रकारः इव प्रकारो यस्याः, the word महती has to be attached with जातीयर् as per 'प्रकारवचने -' (No.2024), the form

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

should be महतीजातीया, by the operation of लिङ्गविशिष्टपरिभाषा । The answer is : महतीशब्दस्य 'पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु' (No.746) इति पुंवद्भावे कृते आत्त्वम् । महाजातीया । According to पुंवत्कर्मधारय, etc.", there is पुंवद्भाव for महती and hence आत्त्व comes to महत् as per the present sutra "आन्महतः, etc." It is said in the Mahābhāṣya on "ङ्याप्प्रातिपदिकात्" (सू.१८२-४.१.१) that लिङ्गविशिष्टपरिभाषा does not operate in the case of "आन्महतः, etc." Hence, the form is महाजानीया।

वार्तिकs under this Sutra :

(1) महतः आत्त्वे घासकरविशिष्टेषूपसङ्ख्यानं पुंवद्भावश्च । (वा.३६५०)

The substitution of आin महत् has to be enjoined when घास, कर or विशिष्ट is the उत्तरपद and there is also पुंवद्भाव । This is intended for cases where there is no सामानाधिकरण्य । Examples : (i) महतो महत्याः वा घासः महाघासः । In the case of महत्याः घासः महाघासः, there is पुंवद्भाव and आत्त्व । (ii) महतो महत्याः वा करः महाकरः । In the case of महत्याः करः महाकरः, there is पुंवद्भाव and आत्त्व । (iii) महतो महत्याः वा विशिष्टः महाविशिष्टः । In the case of महत्याः विशिष्टः, there is पुंवद्भाव and आत्त्व।

(2) अष्टनः कपाले हविषि । (वा.३६५१)

अष्टन् gets the substitute आ when कपाल is the उत्तरपद and the reference is to a हविष् (sacrificial offering). Example - अष्टसु कपालेषु संस्कृतः (पुरोडाशः) अष्टाकपालः । This is a द्विगुसमास in the sense of a तद्धित as per तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । (No.728). Here

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

there is अण् by संस्कृतं भक्षाः। (No.1217). अण् is elided by द्विगोर्लुगनपत्ये । (No.1080). आत्व and सवर्णदीर्घ come for अष्टन् (अष्ट + आ - अष्टा) ।

(3) गवि च युक्ते । (वा.३६५२)

वृत्तिः - गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्ये अष्टन आत्वं स्यादिति वक्तव्यमित्यर्थः।

अष्टन् has आ when the word गो comes as the उत्तरपद and the sense of 'yoked' is implied.

Example : अष्टागवं शकटम् । अष्टौ गावो यस्य तत् is the विग्रह । It is Bahuvrīhisamāsa. There are आत्व and सवर्णदीर्घ ।

It may asked here as to how the form अष्टागवम् is possible when टच् as per गोरतद्धितलुकि (No.729) comes as a समासान्त only in the case of a तत्पुरुषसमास !

The answer is : 'अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः' (सू.९४३) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागाद् बहुव्रीहावप्यच्। अष्टानां गवां समाहारोऽष्टगवम् तद्युक्तत्वाच्छकटम् अष्टागवमिति वा ।

The form अष्टागवम् can be defended in two ways. Firstly, it may be maintained as a बहुव्रीहि with अच् as a समासान्त by resorting to योगविभाग in the sutra 'अच्प्रत्यन्वव -' (No.943) as 'अच्' and 'प्रत्यन्वव'. Secondly, it may be formed as समाहारद्वन्द्व (अष्टानां गवां समाहारः) in the form of अष्टगवम् । Here द्विगु being a तत्पुरुष gets टच् as समासान्त । Then by लक्षणा, the epithet can be transferred to the

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

case on the ground that the batch of eight cows is yoked to it and आ can be substituted for the end of अष्टन् ; अष्टा can be got by सवर्णदीर्घ ।

15.2.2. 808. द्व्यष्टनः सङ्ख्यामबहुव्रीह्यशीत्योः ।। ६.३.४६ ।।

वृत्तिः - आत् स्यात् ।

द्वि and अष्टन् get आत्व when a numeral is an उत्तरपद but not in a बहुव्रीहि or if अशीति follows.

Examples : (i) द्वौ च दश च द्वादश । द्व्यधिका दश इति वा द्वादश । The first one is a द्वन्द्वसमास and the second is a तत्पुरुषसमास । There is आत्व for द्वि in both cases by the present sūtra. (ii) द्वौ च विंशतिश्च द्वाविंशतिः । द्व्यधिका विंशतिः द्वाविंशतिः वा । (द्वन्द्वसमास or तत्पुरुषसमास) । आत्त्व as before. द्वन्द्व - It is not नपुंसक as per स नपुंसकम् । (No.821), but स्त्रीलिङ्गान्त as per usage in the world (लोकात्) । (iii) अष्टौ च दश च इति अष्टाधिका दश इति वा अष्टादश । (द्वन्द्व or तत्पुरुष) । आत्त्व as before. (iv) अष्टौ च विंशतिश्च इति अष्टाधिका विंशतिः इति वा अष्टाविंशतिः । (द्वन्द्व or तत्पुरुष) । आत्त्व and स्त्रीलिङ्गान्तत्व as before.

Why अबहुव्रीह्यशीत्योः? See (1) द्वित्राः । द्वौ वा त्रयो वा । This is a बहुव्रीहि as per सङ्ख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसङ्ख्याः सङ्ख्येये । (No.843). There is डच् प्रत्यय as per बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डच् । (No.851). Since this is a बहुव्रीहि there is no आत्व for द्वि । (2) द्व्यशीतिः - द्वौ च

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

अशीतिश्च । This is a समाहारद्वन्द्व । It is स्त्रीलिङ्गान्त by usage (लोकात्) । Since the word अशीति follows, द्वि does not get आत्व ।

A. वार्तिक

प्राक्शतादिति वक्तव्यम् । (वा.३६५३)

It should be stated that the सङ्ख्योत्तरपद must be below शत । Hence there is no आत्व for द्वि in द्विशतम् and द्विसहस्त्रम् । द्वौ च शतं च, द्वौ च सहस्त्रं च are the विग्रहs. द्व्यधिकं शतं च, द्व्यधिकं सहस्त्रं च can be also विग्रहs. Thus द्विशतम् and द्विसहस्त्रम् may be द्वन्द्वs or तत्पुरुषs.

15.2.3. 809. त्रेस्त्रयः ।। ६.३.४८ ।।

वृत्तिः - त्रिशब्दस्य त्रयस् स्यात्पूर्वविषये ।

त्रि becomes त्रयस् under similar conditions, i.e., when a numeral is an उत्तरपद and when the समास is not a बहुव्रीहि or if अशीति follows.

Examples : (1) त्रयोदश । त्रयश्च दश च इति त्र्यधिका दश इति वा विग्रहः । (द्वन्द्व or तत्पुरुष). When सुप् gets लुक् elision त्रि remains as त्रयस् ; there is रुत्व by ससजुषो रुः । (No.162) ; then उत्व as per अतो रोरप्लुतादप्लुते । (No.163); गुण as per आद्गुणः । (No.69). (त्रयस् दश, त्रयर् दश, त्रय उ दश, त्रयोदश). (2) Similarly त्रयोविंशतिः ।

In Bahuvrihi, त्रि does not become त्रयस् । See त्रिर्दश त्रिदशाः (त्रिरावृत्ता दश त्रिदशाः). It is in the sense of सुच् 'three times ten'.

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

'सङ्ख्ययाव्यया -' (No.843) इति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डच् । (No.851). There is डच् as per this sūtra.

When अशीति follows again, त्रि does not become त्रयस् । See त्र्यशीतिः । त्रयश्च अशीतिश्च इति त्र्यधिका अशीतिः इति वा समासः (द्वन्द्व or तत्पुरुष). In the case of (समाहार)द्वन्द्व, the स्त्रीलिङ्गान्तत्व is by usage (लोकात्). In the case of तत्पुरुष, the स्त्रीलिङ्गान्तत्व is as per परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । (No.812).

The वार्तिक "प्राक्शतादिति वक्तव्यम्" applies here also. Hence त्रिशतम्, त्रिसहस्रम् । There is no change of त्रि into त्रयस् । त्रयश्च शतं च, त्रयश्च सहस्रं च or त्र्यधिकं शतं, त्र्यधिकं सहस्रम् । (द्वन्द्व or तत्पुरुष).

15.2.4. 810. विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ।। ६.३.४९ ।।

वृत्तिः - द्व्यष्टनोस्त्रेश्च प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे ।

The changes of द्वि and अष्टन् into द्वा and अष्टा (with आत्त्व) and of त्रि into त्रयस् are optional when the numerals from चत्वारिंशत् onwards happen to be the उत्तरपद्s.

Examples : (1) द्विचत्वारिंशत् - द्वाचत्वारिंशत् । (द्वि च चत्वारिंशच्च अथवा द्व्यधिका चत्वारिंशत् - इति विग्रहः - hence द्वन्द्व or तत्पुरुष) (2) अष्टचत्वारिंशत् - अष्टाचत्वारिंशत् । (3) त्रिचत्वारिंशत् - त्रयश्चत्वारिंशत्। Similarly when पञ्चाशत्, षष्टि, सप्तति and नवति are the उत्तरपद्s, the compounds can be formed optionally.

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.2.5. 811. एकादिश्चैकस्य चादुक् ।। ६.३.७६ ।।

वार्तिके च ।

वृत्तिः - एकादिर्नञ्प्रकृत्या स्यादेकस्य चादुगागमश्च ।

नञ् stands unchanged after एक and the latter takes the augment अदुक् or आदुक् (आदुगिति अदुगिति वा छेदः - बालमनोरमा)

Example : When we have the विग्रह as एकेन न विंशति ; we first compound न with विंशतिः into नविंशतिः, with नञ् unchanged. Then एकेन is compounded with नविंशतिः by the योगविभाग of the sūtra तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन (No.692) as "तृतीया" and "तत्कृतार्थेन -" In एकेन न विंशतिः - एक टा नविशति सु - सुप् लुक् । Then comes अदुक् आगम to एक by the present sutra. एक अद् न विंशति । सवर्णदीर्घसन्धिः - एकाद् नविंशति । Since there is optionally as regards the change of द् into न् by यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा । (No.116), there are two forms as एकान्नविंशतिः and एकाद्नविंशतिः (with सु added). It means एकोनविंशतिः, i.e., ninteen.

वार्तिके -

षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेष्टुत्वं च धासु वेति वाच्यम् । (वा.४००१-४००२)

ष् (final) of षष् changes into उ when दतृ, दश and धा follows and the द or ध changes into ड or ढ, but this is optional with धा ।

Examples : (1) षोडन् । षट् दन्ता यस्य सः षोडन् ; it is a वहुव्रीहिसमास । There is the substitution of दतृ for दन्तas per the

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

sutra वयसि दन्तस्य दतृ (No.880). When दतृ follows षष् gets उत्व - ष उ दतृ, then द changes into ड by टुत्व - ष उ डतृ । आद्गुणः (No.69) - गुण - षोडतृ + सु ; ऋ is इत् here. सु being उगित् gets नुम् (न्) as per the sutra उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः । (No.361). षोडन् स् - here सुलोप, संयोगान्तलोप - as per संयोगान्तस्य लोपः । (No.54). (2) षोडश । षट् च दश च इति षडधिका दश इति वा षोडश । The final ष् of षष् becomes उ by this Vārtika - ष उ द श । आद्गुणः (No.69) - गुण ; षोडश । द becomes ड by टुत्व as per the present Vartika - षोडश । (3) षड्धा - षोढा । Here by सङ्ख्याया विधार्थे धा । (No.1988), धा comes in the sense of विध - षष् धा । As per the present Vārtika there is optionality regarding the substitution of उ for ष् and टुत्व for ध । When there is no उत्व, there is no टुत्व also. By जश्त्व according to झलां जशोऽन्ते । (No.52), ष् changes into ड । Hence the form is षड्धा । When there are उत्व for ष् and टुत्व for ध, the form is षोढा । There is गुण by आद्गुणः । (No.69).

15.2.6. तत्पुरुषे लिङ्गवचने -

---

812. परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ।। २.४.२६ ।।
वार्तिकं च ।

Gender and Number in Tatpurusa -

वृत्तिः - एतयोः परपदस्यैव लिङ्गं स्यात् ।

The gender of द्वन्द्व and तत्पुरुष compounds is that of the final member. द्वन्द्व here stands for इतरेतरयोगद्वन्द्व, since in the case of

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

समाहारद्वन्द्व the gender is neuter by the अपवादसूत्र, viz., स नपुंसकम्। (No.821).

Examples : (1) कुक्कुटमयूर्यौ इमे । कुक्कुटश्च मयूरी च is the विग्रह। द्वन्द्वसमास as per चार्थे द्वन्द्वः । (No.901). The final member, i.e., मयूरी, is in the feminine gender and as per the present sutra, the compound has the feminine ending. (2) अर्धपिप्पली । अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली । This is तत्पुरुष as per अर्धं नपुंसकम् । (No.713). The final member being feminine in gender, the समास has the feminine ending.

वार्तिकम्

द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः । (वा.२५४५)

This should be prohibited in the case of द्विगु compounds, of compounds starting with words प्राप्त, आपन्न and अलम् and of गतिसमास ।

Examples : (1) पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । पञ्चकपालः is a द्विगुसमास as per the sūtra तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । (No.728). कपाल which is the उत्तरपद here is नपुंसकान्त । Yet due to the present Vārtika, the समास is not नपुंसकान्त but पुल्लिङ्गान्त by the gender of the विशेष्य (पुरोडाशः). (2) प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । This is a तत्पुरुष as per प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । (No.715). Here the gender of the उत्तरपद is feminine. Yet due to the prohibition by this Vartika, the समास does not have the feminine ending. It has the लिङ्ग of the पूर्वपद । (3) Similarly आपन्नः जीविकां आपन्नजीविकः । (4) अलं कुमार्यै

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

अलंकुमारिः । Here the समास is not by any sūtra. That is why Bhaṭṭoji says - "अत एव ज्ञापकात् समासः" अस्मदेव वार्तिकात् ज्ञापकात् समासः । This समास is formed by the indication (ज्ञापक) of this Vārtika. This समास does not get the gender of कुमारी। (5) निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः । This is a प्रादि (तत्पुरुष) समास by the Vārtika निरादयः क्रान्ताद्यर्थे । (वा.१३३६). This समास too, does not have the gender of कौशाम्बी which is the उत्तरपद ।

15.2.7. 813. पूर्ववदश्ववडवौ ।। २.४.२७ ।।

वृत्तिः - द्विवचनमतन्त्रम् ।

The dual number here need not be considered. The sūtra means that the gender of the अश्ववडव in any विभक्ति and वचन is that of the first member.

Examples : अश्ववडवौ । अश्वश्च वडवा च । The compound is द्वन्द्व as per चार्थे द्वन्द्वः । (No.901). The gender of the समास is that of the पूर्वपद (i.e., अश्व which is पुल्लिङ्ग). To show that द्विवचन and प्र.वि. or द्वि.वि. in the sūtra are not intended, अश्ववडवान्, अश्ववडवैः are given as examples (द्वि.व., ब.व. and तृ.वि., ब.व.)

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.2.8. 814. रात्राह्नाहाः पुंसि ।। २.४.२९ ।।

वृत्तिः - एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव ।

The द्वन्द्व and तत्पुरुष compounds ending in रात्र, अह्न and अह are in masculine gender only. Since this sūtra comes after the sūtra परवल्लिङ्गं, etc. (No.812), it is an अपवाद to that sūtra. At the same time, being a subsequent sutra, it bars the neuter enjoined for the समाहार compounds as per स नपुंसकम् । (No.821). So says Bhattoji Diksita - अनन्तरत्वात्परवल्लिङ्गापवादोऽप्ययं परत्वात् समाहारनपुंसकतां बाधते।

Examples : (1) अहोरात्रः । अहश्च रात्रिश्च तयोश्च समाहारः is the विग्रह । द्वन्द्वसमास by चार्थे द्वन्द्वः । (No.901). Because the present sūtra is a subsequent one, it bars the नपुंसकत्व enjoined for समाहार समासऽ as per स नपुंसकम् । (No.821). It also bars the परवल्लिङ्ग as per "परवल्लिङ्गं -" (No.812) by virtue of its अपवादत्व । There is अच्प्रत्यय as per the sutra अहःसर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च रात्रेः । (No.787) and इकारलोप as per यस्येति च । (No.311). (अहोरात्रि + अच्, अहोरत्र् + अ = अहोरात्रः). It is पुल्लिङ्गान्त by the present sūtra. (2) रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः । This is formed by the sutra पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिना - (No.712). The rest of the process is the same as above. (3) पूर्वाह्णः । अह्णः पूर्वम् is the विग्रह । The समास is formed by the sūtra no.712 quoted above. Here in पूर्वाहन् - there is टच् as per the sūtra राजाहस्सखिभ्यष्टच् । (No.788) ; टिलोप by नस्तद्धिते। (No.679). अह्नादेश for अह comes by अह्नोऽह्न एतेभ्यः।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

(No.790). There is पुंस्त्व by the present sūtra by barring परवल्लिङ्ग ।

(4) द्व्यहः । द्वयोरह्नोः समाहारः is the विग्रह । It is द्विगु by तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । (No.728). There is टच् by राजाहस्सखिभ्यष्टच् । (No.788). टिलोप is by नस्तद्धिते । (No.679). अह्नादेशनिषेध is by न सङ्ख्यादेः समाहारे । (No.793). By barring स नपुंसकम् (No.821). the present sūtra prescribes पुल्लिङ्गान्तत्व to this समास ।

But when the word रात्रि follows a सङ्ख्यावाचक, the समास is in the neuter gender as stated in the लिङ्गानुशासन sutra (No.131) - सङ्ख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम् । Thus we have the forms - द्विरात्रम्, त्रिरात्रम्, गणरात्रम् । All are as समाहारद्विगुसमासs. गण means बहु । (गणानां रात्रीणां समाहारः) । अच् comes in all cases as per अहःसर्वैकदेश - । (No.787).

15.2.9. 815. अपथं नपुंसकम् ।। २.४.३० ।।

वृत्तिः - तत्पुरुष इत्येव । अन्यत्र तु अपथो देशः ।

The compound अपथ is neuter. This is in तत्पुरुष only - न पन्थाः अपथम् । Otherwise, it is not neuter. See अपथो देशः । This Bahuvrihi - न विद्यते पन्थाः यत्र - gets the gender of the विशेष्य (देशः). What is given here as अपथम् is the तत्पुरुष with समासान्त 'अच्' as per ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे । (No.940). This समासान्त is optional according to पथो विभाषा । (No.957). Since the निर्देश is with the समासान्त which is optional, the other form as अपन्थाः (without समासान्त) is not in neuter. Its gender is as per परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । (No.812).

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.2.10. 816. अर्धर्चाः पुंसि च ।। २.४.३१ ।।

वृत्तिः – अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः ।

The words belonging to the अर्धर्चादि class are both masculine and neuter. (By the अर्धर्चाः we should understood the list of words beginning with it).

Examples :- (1) अर्धर्चः – अर्धर्चम् । ऋचः अर्धम् is the विग्रह । The compound is as per अर्धं नपुंसकम् । (No.713). There is अच् as समासान्त as per ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे । (No.940). It is both masculine and neuter as per the present sūtra. Here परवल्लिङ्ग as per परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः (No.812) is barred. (2) ध्वजः – ध्वजम् । So are तीर्थः – तीर्थम् etc.

15.2.11. 817. जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ।। १.२.५८।।

वृत्तिः – एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति ।

In speaking of a जाति (class), the plural may be optionally used although the जाति is but one object.

Example :- ब्राह्मणा पूज्याः or ब्रह्मणः पूज्यः । विशेषणs also (as पूज्य here) have the same number as the विशेष्य ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.2.12. 818. अस्मदो द्वयोश्च ।। १.२.५९ ।।
वार्तिकम्

वृत्तिः - एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात् ।

Even when the singular or dual is intended, the word अस्मद् can optionally have plural form.

Example : वयं ब्रूमः । पक्षे - अहं ब्रवीमि, आवां ब्रूवः ।

वार्तिकम् -

सविशेषणस्य प्रतिषेधः । (वा.७११)

The plural is prohibited if अस्मद् has a विशेषण ।

Example :- पटुरहं ब्रवीमि । पटु is the विशेषण of अस्मद् (अहम्). Hence plural has not come.

But in त्वं राजा वयमपि उपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः, there is a विशेषण in the form of उपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः । Yet the plural वयम् (of अस्मद्) is used to denote बहुत्व of the persons actually present (अवयवगतबहुत्वाभिप्रायम् ।).

15.2.13. 819. फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ।। १.२.६० ।।

वृत्तिः - द्वित्वे वहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा स्यात् ।

In the case of the words फल्गुनी and प्रोष्ठपदा, their plural forms fulfil the requirement of their dual forms optionally when they are used in the sense of नक्षत्र (asterisk). Each star means two stars.

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

Examples :- पूर्वे फल्गुन्यौ - पूर्वाः फल्गुन्यः । पूर्वे प्रोष्ठपदे - पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । प्रोष्ठपदा means भाद्रपदा । (अमर).

Why say नक्षत्रे? See फल्गुन्यौ माणविके । Here by फल्गुन्यौ, we should take the sense of the first two female children born with moon in फल्गुनी star. Here the word does not allow plural. फल्गुनीनक्षत्रयुक्तकाले - in this sense फल्गुनी gets अण् as per नक्षत्रेण युक्तः कालः । (No.1204). It is लुप् (elided) by लुबविशेषे । (No.1205). Then in the sense of जात, there is 'ट' as per फल्गुन्याषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ । Vārtika under लुक्तद्धितलुकि - (No.1408). Because ट is a टित्, there is ङीप् as per टिड्ढाणञ्द्वयसज् - इत्यादि । (No.470).

15.2.14. 820. तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ।। १.२.६३ ।।

वृत्तिः - बहुवचनं द्वित्ववद्भवति ।

A द्वन्द्व compound of the two stars तिष्य and पुनर्वसु always takes the dual for the plural idea. तिष्य is a single star and पुनर्वसु is a double star. Their द्वन्द्व gives a plural idea, but it has the dual form as तिष्यपुनर्वसू । (तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू ।).

Why say तिष्य, etc.? See विशाखानुराधाः । विशाखे च अनुराधा च is the विग्रह । Here the द्वन्द्व is in plural but not in dual.

Why say नक्षत्र? See तिष्यपुनर्वसवो माणवकाः । Here तिष्यपुनर्वसवः in plural refers to children born when the moon is in तिष्य and

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

पुनर्वसु stars. Here also by नक्षत्रेण युक्तः कालः (No.1204) there is अण् and it is लुप् by लुबविशेषे (No.1205). Then in the sense जात, there is अण् again by सन्धिवेलाद्युतुनक्षत्रेऽभोऽण् । (No.1387). It is लुक् by श्रविष्ठाफल्गुनी, etc. (No.1407).

After dealing with these four sutras - जात्याख्याम्, etc., No.s 817, 818, 819 and 820, बालमनोरमा says that these are out of context - "जात्याख्यायामित्यादिचतुस्सूत्र्या अत्र सङ्गतिश्चिन्त्या" The first two of these are totally out of context. The other two give peculiarities of वचन in द्वन्द्व ।

15.2.15. 821. स नपुंसकम् ।। २.४.१७ ।।

सप्त वार्तिकानि

वृत्तिः - समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । परवल्लिङ्गापवादः ।

द्विगु and द्वन्द्व compounds implying समाहार are in the neuter gender. This is an अपवाद to the rule परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । (No.812).

Examples :- (1) पञ्चगवम् । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् । This is a द्विगुसमास as per the sutra तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । (No.728). पञ्चगो - here टच् comes by गोरतद्धितलुकि । (No.729). पञ्चगो + अ(टच्), there is अवादेश by एचोऽयवायावः । (No.61). पञ्चगव - then by the present sutra it is नपुंसकान्त । It is एकवचन by द्विगुरेकवचनम् । (No.731). (2) दन्तोष्ठम् - दन्ताश्च ओष्ठौ च दन्तोष्ठम् । It

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

is समाहारद्वन्द्व as per the सूत्र - द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । (No.906). Here समाहारत्व is by the अनुवृत्ति of the वार्तिक - "समाहारग्रहणं कर्तव्यम्" coming in connection with the previous sutra (in the अष्टाध्यायी) - द्विगुरेकवचनम् (No.731). The sutra द्वन्द्वश्च, etc., prescribes एकवद्भाव ; hence we have दन्तोष्ठम् ।

वार्तिकानि (सप्त)

(1) अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः । (वा.१५५६)

A द्विगु having an अकार final in its last member, is desired to be in the feminine gender.

Example :- पञ्चमूली । पञ्चानां मूलानां समाहारः is the विग्रह । This is समाहार द्विगु by the sutra - तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । (No.728). पञ्चमूल is अकारान्त ; by द्विगोः । (479) there ङीप् ।

(2) आबन्तो वा । (वा.१५५७)

A द्विगु ending in आप् in its last member is optionally feminine in gender.

Example :- पञ्चखट्वम् - पञ्चखट्वी । पञ्चानां खट्वानां समाहारः - is the विग्रह । It is समाहारद्विगु by तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । (No.728). पञ्चखट्वा - here by स नपुंसकम् (No.821), समाहारद्विगु is नपुंसक । Then by ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य (No.318), it becomes ह्रस्वान्त as पञ्चखट्व । The form then is पञ्चखट्वम् । This is a form because स्त्रीत्व enjoined by the present वार्तिक is optional. The other form is पञ्चखट्वी । In पञ्चखट्वा, खट्वा has उपसर्जनसंज्ञा as per एकविभक्ति

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

चापूर्वनिपाते। (No.655). पञ्चखट्वा becomes अदन्त due to the shortening of the final as per गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य। (No.656). Then it gets ङीप् by द्विगोः । (No.479).

(3) अनो नलोपश्च, वा द्विगुः स्त्रियाम् । (वा.१५५८)

A द्विगु ending in अन् in its final member, drops its न् and then it is optionally in the feminine.

Example :- पञ्चतक्षी - पञ्चतक्षम् । पञ्चानां तक्ष्णां समाहारः - is the विग्रह । It is समाहारद्विगु by the sutra तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । (728). पञ्चतक्षन् - here न् is dropped as per the present Vartika. Because of अदन्तत्व there is ङीप् as per द्विगोः । (No.479). पञ्चतक्षी is one form. Since स्त्रीत्व is optional as per this Vārtika, it is नपुंसक by स नपुंसकम् । (No.821).

(4) पात्राद्यन्तस्य न । (वा.१५५९)

A द्विगु ending in a word belonging to the पात्रादि class is not feminine.

Examples :- पञ्चपात्रम् - पञ्चानां पात्राणां समाहारः । त्रिभुवनम् - त्रयाणां भुवनानां समाहारः । चतुर्युगम् - चतुर्णां युगानां समाहारः । All are समाहारद्विगु compounds as per तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । (No.728). Since there is no स्त्रीत्व, as it is prohibited by the present Vartika, they are नपुंसकान्त by स नपुंसकम् । (No.821).

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

(5) पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबतेष्टा । (वा. १५५३)

A तत्पुरुष ending in अहन् preceded by the words पुण्य and सुदिन, is desired to be neuter.

Examples :- (i) पुण्यम् अहः पुण्याहम् । (ii) सुदिनम् अहः सुदिनाहम् । पुण्याहन्, सुदिनाहन् - these are कर्मधारयसमासs by विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । (No.736). There is टच् as per राजाहस्सखिभ्यष्टच् । (No.788). Then there is टिलोप by नस्तद्धिते । (No.679). According to the present वार्तिक, the compounds are नपुंसकान्त । This is an exception to रात्राह्नाहाः पुंसि । (No.814).

(6) पथः सङ्ख्याव्ययादेः । (वा.१५५४)

पथः, with the समासान्त (अच्) as per ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे (No.940) attached and टिलोप as per नस्तद्धिते (679), coming at the end of a तत्पुरुष compound starting with a numeral or an indeclinable, is in the neuter gender. This is an exception to परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । (No.812).

Examples :- (i) त्रयाणां पन्थाः त्रिपथम् । (ii) विरूपः पन्थाः विपथम् । The compounds are formed as per (i) षष्ठी (No.702) and (ii) प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया (वार्तिक) respectively. अच् and टिलोप as per ऋक्पूरब्धूः etc., (No.940) and नस्तद्धिते (No.679) respectively. नपुंसकत्व is by the present वार्तिक ।

Since पथः in the वार्तिक is mentioned (निर्दिष्ट) with a समासान्त, नपुंसकत्व is not found in the case of सुपन्थाः and अतिपन्थाः । The

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

compounds are formed as per स्वती पूजायाम् । There is समासान्तप्रतिषेध as per न पूजायाम् । (No.954).

(7) सामान्ये नपुंसकम् । (वा.५०४३)

Reference in general terms should be in the neuter. This is the case when there is no reference to any particular gender. The वार्तिक states what is logical. It is not a विधि । Nagesa says - "न्यायसिद्धमेतत् विशेष्यविशेषासन्निधाने लिङ्गसर्वनाम्नो नपुंसकस्य न्यय्यत्वात् .... 'दण्डिनायन' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।" "This is indeed logical. When any particular विशेष्य is not on hand, नपुंसक which is the लिङ्गसर्वनाम, is proper indeed. So it is made clear in the Bhasya on the sutra दण्डिनायन, etc. (अष्टाध्यायी - ६.४.१७४, No.1145)".

Examples :- (i) मृदु पचति । मृदु is द्वितीयान्त क्रियाविशेषण । मृदुत्व is the property of पाक (cooking). The meaning is मृदु पाकं करोति । There is no विशेष्यनियम here. (ii) प्रातः कमनीयम् । Here प्रातः is an अव्यय and it has no लिङ्ग । Hence, there being no deciding factor as regards the लिङ्ग, नपुंसकत्व alone is proper.

15.2.16. 822. तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ।। २.४.१६ ।।

वृत्तिः - अधिकारोऽयम् ।

What follows here relates to तत्पुरुष compounds except नञ्तत्पुरुष and कर्मधारय । What is stated in the next 6 sūtras pertains to that.

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.2.17. 823. संज्ञायां कन्थोषीनरेषु ।। २.४.२० ।।

वृत्तिः - कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्, स चेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्थायाः संज्ञा ।

A तत्पुरुष ending in कन्था will be in neuter if the compound is a class-name (संज्ञा) of wraps made in उशीनरदेश ।

Example :- सुशमस्यापत्यानि सौशमयः । तेषां कन्था सौशमिकन्थम् । सौशमि is the name of a clan in उशीनरदेश । The descendents are सौशमयः (plural of सौशमि). The wrap made by them is सौशमिकन्थम् । This is the general name of a kind of कन्था (wrap).

Why say संज्ञायाम्? See वीरणकन्था । This is not neuter because it is not the class-name, although the वीरणs are also a clan of उशीनरदेश ।

Why say उशीनरेषु? See दाक्षिकन्था । This is not neuter because the clan of दाक्षि does not belong to उशीनरदेश, although it is a class-name.

15.2.18. 824. उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ।। २.४.२१ ।।

वृत्तिः - उपज्ञान्तः उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्, तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमानयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते ।

A तत्पुरुष ending in उपज्ञा and उपक्रम is neuter if the intention is

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

to declare what is introduced and what is started are poineering efforts.

Examples :- (1) पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । Here षष्ठी is कर्तरि षष्ठी - कर्तृकर्मणोः कृति । (No.623). The ग्रन्थ is अष्टाध्यायीं first devised by Panini. (2) नन्दोपक्रमं द्रोणः । It is द्रोण which is started by Nanda.

15.2.19. 825. छाया बाहुल्ये ।। २.४.२२ ।।

वृत्तिः - छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थबाहुल्ये ।

A तत्पुरुष ending in छाया is in the neuter gender if the first member has the expansive sense remaining in plural.

Example : इक्षूणां छाया इक्षुच्छायाम् । Here छायान्त तत्पुरुष is neuter because the plural as इक्षूणां conveys the sense of expansiveness.

Why say बाहुल्ये? See कुड्यस्य छाया कुड्यच्छाया । Here the पूर्वपद does not give the meaning of expansiveness. It is not in the plural.

This overrules the option given by विभाषा सेना - । (No.828).

The पाठान्तर in Kālidāsa's stanza as इक्षुच्छायानिषादिन्य (Raghuvaṃśa, IV.20), should be explained as इक्षुच्छाये आसमन्तात् निषादिन्यः and bring in आङ्श्लेष as इक्षुच्छाय + आ + निषादिन्यः।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.2.20. 826. सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा ।। २.४.२३ ।।

वार्तिकम् ।

वृत्तिः - राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् ।

A तत्पुरुष ending in सभा is neuter if a synonym of राजा or some word meaning a demon happens to be the first member. अमनुष्य stands for रक्षःपिशाचादि by usage - अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षः पिशाचादीनाह । (वृत्ति).

Examples :- इनस्य ईश्वरस्य वा सभा इनसभम् ईश्वरसभम् । Here इन and ईश्वर are the synonyms of राजा ।

A वार्तिक here :

पर्यायस्यैवेष्यते । (वा.५१६)

The rule covers only the synonyms of राजा only, but not राजा। Hence there is no नपुंसकान्तत्व in the case of राजसभा, चन्द्रगुप्तसभा। In the case of the latter it should be noted that चन्द्रगुप्त is the name of a king (राजविशेष) but not a synonym of राजा ।

Example of अमनुष्यपूर्व -

It may be contended that in the case of देवसभा also there should be neuter gender because देव is अमनुष्य । The answer is already given above saying that by रूढि the word अमनुष्य means रक्षःपिशाचादि । Hence देवसभा is not in neuter, while रक्षःसभम् and पिशाचसभम् are in neuter.

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.2.21.827 अशाला च ।। २.४.२४ ।।

वृत्तिः - सङ्घातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात् ।

A तत्पुरुष ending in सभा in the sense of an assembly but not in the sense of a hall (a house), is neuter.

Example :- स्त्रीणां सभा स्त्रीसभम् । It means an assembly of women.

Why say अशाला? See धर्मसभा । Here it means धर्मशाला, a house used as choultry.

15.2.22. 828. विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ।।२.४.१५ ।।

वृत्तिः - एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं वा स्यात् ।

A तत्पुरुष ending in सेना, सुरा, छाया, शाला or निशा is optionally neuter. (षष्ठी for प्रथमा).

Examples :- (1) ब्राह्मणसेनम् - ब्राह्मणसेना । ब्राह्मणस्य सेना - is the विग्रह । This is षष्ठीसमास by षष्ठी। (No.702). (2) यवसुरम् - यवसुरा । यवस्य सुरा - is the विग्रह । (3) कुड्यच्छायम् - कुड्यच्छाया । कुड्यस्य छाया - is the विग्रह । (4) गोशालम् - गोशाला । गोः शाला - is the विग्रह । (5) श्वनिशम् - श्वनिशा ।

These are also षष्ठीसमासs. They are all neuter optionally according to the present sutra.

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

Since there is the अनुवृत्ति of तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः । (No.822) here, this optionality regarding नपुंसकत्व is not found in the cases of दृढसेनो राजा, असेना and परमसेना । दृढसेन is a बहुव्रीहि (दृढा सेना यस्य सः). The second compound असेना is a नञ्तत्पुरुष and the third one (परमसेना) is a कर्मधारय (परमा चासौ सेना च ।). Kaiyaṭa says that the use of the sūtra तत्पुरुषोऽनञ्, etc., as an अधिकारसूत्र is found here only.

15.2.23 Questions

15.2.23.1. Explain the following sutras :

(i) द्व्यष्टनः सङ्ख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ।

(ii) त्रेस्त्रयः ।

(iii) विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ।

(iv) परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ।

(v) पूर्ववदश्ववडवौ ।

(vi) अर्धर्चाः पुंसि ।

(vii) तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ।

(viii) स नपुंसकम् ।

15.2.23.2. Explain the following Vartikas :

(i) अष्टनः कपाले हविषि ।

(ii) प्राक्शतादिति वक्तव्यम् ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

(iii) द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

(iv) सविशेषणस्य प्रतिषेधः ।

(v) अकारान्तोत्तरपदो द्विगुस्त्रियामिष्टः ।

(vi) पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबतेष्टा ।

15.2.23. 3. Form the compounds quoting relevant rules :

(i) अष्टौ गावः यस्य तत् । (ii) अह्नः पूर्वम् ।

(iii) एकेन न विंशतिः । (iv) द्वयोरह्नोः समाहारः ।

(v) दन्ताश्च ओष्ठौ च । (vi) पुण्यम् अहः ।

(vii) पञ्चानां खट्वानां समाहारः । (viii) त्रयाणां पन्थाः ।

15.2.23. 4. Give the विग्रहवाक्यs of the following and explain with relevant rules :

(i) महाघासः । (ii) अष्टादश ।

(iii) षोडन् । (iv) अर्धपिप्पली ।

(v) पूर्वरात्रः । (vi) पञ्चमूली ।

(vii) पञ्चपात्रम् । (viii) पाणिन्युपज्ञम् ।

(ix) इनसभम् । (x) इक्षुच्छायम् ।

(xi) स्त्रीसभम् । (xii) यवसुरा ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.2.23. 5. Distinguish between the pairs by quoting relevant rules :

(i) महाब्रह्मः - महाब्रह्मा । (ii) अपथम् - अपथः ।

(iii) पञ्चतक्षी - पञ्चतक्षम् । (iv) गोशालम् - गोशाला ।

(v) षड्धा - षोढा । (iv) सौशमिकन्थम् - वीरणकन्था ।

15.2.23. 6. Explain with context :

(i) महतीशब्दस्य 'पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु' इति पुंवद्भावे कृते आत्त्वम्। महाजातीयां ।

(ii) 'अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः' इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागाद् बहुव्रीहावाप्यच्। अष्टानां गवां समाहारोऽष्टगवम् तद्युक्तत्वात् शकटम् अष्टागवमिति वा ।

(iii) "इक्षुच्छायानिषादिन्यः" इति तु 'आ समन्तात् निषादिन्यः' इत्याङ्प्रश्लेषो बोध्यः ।

(iv) अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह ।

(v) अनन्तरत्वात् परवल्लिङ्गताप्रवादोऽप्ययं परत्वात् समाहारनपुंसकतां बाधते। अहोरात्रः ।

(vi) "तत्पुरुषोऽनञ् कर्मधारयः" इत्यनुवृत्तेर्नेहादृढसेनो राजा, असेना, परमसेना।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

NOTES

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

Block 15

unit - 3

SAMĀSAPRAKARAṆAM

बहुव्रीहिसमासः - १

15.3.1. 829. शेषो बहुव्रीहिः ।। २.२.२३ ।।

15.3.2. 830. अनेकमन्यपदार्थे ।। २.२.२४ ।।

वार्तिके ।

15.3.3. 831. स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ।। ६.३.३४ ।।

15.3.4. 832. अप्पूरणीप्रमाण्योः ।। ५.४.११६ ।।

वार्तिके

15.3.5. 833. नद्यृतश्च ।। ५.४.१५३ ।।

15.3.6. 834. केऽणः ।। ७.४.१३ ।।

15.3.7. 835. न कपि ।। ७.४.१४ ।।

15.3.8. 836. तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ।। ६.३.३५ ।।

द्वादशवार्तिकानि।

15.3.9. 837. क्यङ्मानिनोश्च ।। ६.३.३६ ।।

15.3.10. 838. न कोपधायाः ।। ६.३.३७ ।।

वार्तिकम्।

15.3.11. 839. संज्ञापूरण्योश्च ।। ६.३.३८ ।।

15.3.12. 840. वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ।। ६.३.३९ ।।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.3.13. 841. स्वाङ्गाच्चेतः ।। ६.३.४० ।।

वार्तिकम् ।

15.3.14. 842. जातेश्च ।। ६.३.४१ ।।

वार्तिकम् ।

15.3.15. 843. सङ्ख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसङ्ख्याः सङ्ख्येये ।। २.२.२५ ।।

15.3.16. 844. ति विंशतेर्डिति ।। ६.४.१४२ ।।

15.3.17. 845. दिङ्नामान्यन्तराले ।। २.२.२६ ।।

15.3.18. Questions

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.3.1. 829. शेषो बहुव्रीहिः ।। २.२.२३ ।।

वृत्तिः - अधिकारोऽयन् । "द्वितीयाश्रित -" (सू.६८३) इत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः प्रथमान्तं इत्यर्थः ।

This is an अधिकार सूत्र । It means that the rest is बहुव्रीहि । शेषः (rest) refers to the particular triad of case affixes of which no समास is specifically mentioned as in the case of द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी and सप्तमी by the rules 'द्वितायाश्रिता -' (No.686) 'तृतीया तत्कृतार्थेन -' (No.692), 'चतुर्थी तदर्थार्थ -' (No.698), 'पञ्चमी भयेन' (No.699), 'षष्ठी' (No.702) and 'सप्तमी शौण्डैः' (No.717). In other words the शेष is प्रथमान्त । The प्रथमान्त is compounded and the compound is बहुव्रीहि ।

15.3.2. 830. अनेकमन्यपदार्थे ।। २.२.२४ ।।
वार्तिके ।

वृत्तिः - अनेकं प्रथमान्तम् अन्यपदार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः । अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च फलितम् ।

Several mutually related words in the प्रथमाविभक्ति are compounded in the sense of some word other than those that are compounded and the compound is called बहुव्रीहि । In effect, बहुव्रीहि is a compound of words in the same case-relation (समानाधिकरण) and it is in sense of a विभक्ति other than प्रथमा । The अन्यपदार्थ is denoted through यम्, येन, यस्मै, etc., but not through the प्रथमान्त 'यः'.

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

Examples : (1) प्राप्तम् उदकं यं सः प्राप्तोदको ग्रामः । Here the compound does not mean either प्राप्त or उदक, but something different, namely, यम् referring to the ग्राम । यम् is in the द्वितीयाविभक्ति but not in प्रथमा । प्राप्त and उदक are in the same case-relation (समानाधिकरण). (2) Similarly ऊढः रथः येन सः ऊढरथः अनड्वान्, (3) उपहृतः पशुः यस्मै सः उपहृतपशू रुद्रः, (4) उद्धृतः ओदनः यस्याः सा उद्धृतौदना स्थाली, (5) पीतम् अम्बरं यस्य सः पीताम्बरो हरिः; (6) वीराः पुरुषाः यस्मिन् सः वीरपुरुषको ग्रामः । In वीरपुरुषकः, कप् (क) has come as per the sutra शेषाद्विभाषा । (No.891) so that it (वीरपुरुषः) is not mistaken for a कर्मधारय । There is no समास if the sense is that of प्रथमा । Thus there is no समास in the case of वृष्टे देवे गतः । Although वृष्टे देवे are in समानाधिकरण and refer to अन्यपदार्थ, yet the compound is not in the sense of प्रथमा । Even when the words are not in the same case relation, the compound is not possible. For instance see - पञ्चभिः भुक्तम् अस्य । There is no समास here although the words refer to अन्यपदार्थ ।

वार्तिके

(1) प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः । (वा. १३६०)

The latter member of the compound which is derived from a root and which is coming after प्र, etc., will be optionally dropped.

Example : प्रपतितपर्णः प्रपर्णः । The समास is as per the Vartika प्रादयो गताद्यर्थे । प्रपतितं पर्णं यस्मात् सः । In the word प्रपतित, the latter member which is born from a धातु is dropped.

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

(2) नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः । (वा. १३६१)

The latter member of the compound which is in the sense of अस्ति and which comes after नञ् will be optionally dropped.

Example : अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः । It is न विद्यते पुत्रः यस्य सः अपुत्रः । The latter word विद्यमान in the sense of अस्ति is dropped after नञ् ।

["अव्ययानां च" -

The वहुव्रीहि should be enjoined in the case of अव्ययs also. For instance, उच्चैः मुखं यस्य सः उच्चैर्मुखः । Here उच्चैः is an अव्यय ।

"सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च !"

वृत्तिः - सप्तम्यन्तम् उपमानं च पूर्वपदं यस्य तस्य पदान्तरेण समासः उत्तरपदलोपश्च भवतीत्यर्थः ।

In the case of a word having either सप्तम्यन्त or an उपमान as the first member, वहुव्रीहि should be enjoined with another word and the second word is also dropped. Examples : (1) कण्ठेस्थः कालो यस्य सः कण्ठेकालः । Here कण्ठेस्थः is an उपपदसमास as per उपपदमतिङ् । (No.782). स्थ is the second word. This is dropped when the सप्तम्यन्त कण्ठे gets compounded with काल । सप्तमी is अलुक् as per अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे । (No.970). (2) उष्ट्रमुखमुखमिव मुखं यस्य सः उष्ट्रमुखः । उष्ट्रस्य मुखमिव उष्ट्रमुखमिव - This is a षष्ठीसमास as per षष्ठी । (No.702). मुखशब्द here indicates मुखसदृश (by लक्षणा). To indicate that there is इवशब्द । उष्ट्रमुखमिव मुखं यस्य सः उष्ट्रमुखः is

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

a बहुव्रीहि । Here the उपमानपूर्वपद is उष्ट्रमुख and मुख which is the latter word in it is dropped.

"सङ्घातविकारषष्ठ्याश्चोत्तरपदलोपश्च ।"

Bahuvrihi is to be enjoined in the case of the words सङ्घात and विकार coming after a षष्ठ्यन्त word and the उत्तरपद coming after the षष्ठ्यन्त word is dropped when the compound is formed with another word. Examples : (1) केशानां सङ्घातः चूडा यस्य सः केशचूडः । Here सङ्घात has come after षष्ठ्यन्त word केशानाम् । When the Bahuvrihi is formed with another word चूडा, the word सङ्घात is dropped. (2) सुवर्णस्य विकारः अलङ्कारो यस्य सः सुवर्णालङ्कारः । Here the word विकार has come after a षष्ठ्यन्त सुवर्णस्य and it is dropped when the compound is formed with another word अलङ्कार ।

"अस्तिक्षीरादयश्च ।"]

अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् ।

अस्तिक्षीरा, etc., should be regarded as बहुव्रीहि compounds. Example : अस्तिक्षीरा गौः । अस्ति क्षीरं यस्याः सा अस्तिक्षीरा । Here अस्ति is a तिङन्त । It is not प्रथमान्त । How can this be in a बहुव्रीहि? This question is answered : अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकम् अव्ययम् । अस्ति is an अव्यय representing a विभक्ति, i.e., प्रथमा । When अस्त takes सु, it being an अव्यय, the सु is elided by अव्ययादाप्सुपः । (No.452).

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.3.3. 831. स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ।। ६.३.३४ ।।

वृत्तिः - भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावोऽस्यामिति बहुव्रीहिः । निपातनात्पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्याश्च लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुंस्कं तस्मात्पर ऊङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात् समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे, न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः ।

A भाषितपुंस्क is a word having the same प्रवृत्तिनिमित्त in पुल्लिङ्ग as well as स्त्रीलिङ्ग । भाषितपुंस्कादनूङ् is a बहुव्रीहि compound - भाषितपुंस्काद् ऊङोऽभावः अस्याम् । Although the षष्ठी is elided, the पञ्चमी is not elided due to निपातन in this sūtra. Practically that is a word which can take स्त्रीप्रत्ययs. The rule means : "A masculine word which is changed into a feminine form due to the additon स्त्रीप्रत्यय other then ऊङ्, resumes its masculine form if the उत्तरपद is a स्त्रीलिङ्गान्त word in the same case-relation with it but not a पूरणी (an ordinal termination) nor is it belonging to the प्रियादि class.

Examples : (1) चित्रा गावः यस्य सः चित्रगुः । चित्रा अस् गो अस् - अलौकिकविग्रहवाक्यम् । सुब्लुक् by सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । (No.650). The compound is Bahuvrīhi by अनेकमन्यपदार्थे । (No.830). By the present sūtra चित्रा gets back its पुल्लिङ्ग form since गावः an उत्तरपद is a स्त्रीलिङ्गान्त in the same case relation. We have चित्रगो । The word गो gets the उपसर्जनसंज्ञा either due to the fact that is प्रथमानिर्दिष्ट in the सूत्र - अनेकमन्यपदार्थे, as per the सूत्र - प्रथमानिर्दिष्टं समास

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

उपसर्जनम् । (No.653) or due to its नियतविभक्तिकत्वं in the विग्रहवाक्यs as per the sutra एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । (No.655). Then it become ह्रस्व due to its उपसर्जनत्व as per the sutra गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । (No.656). The ह्रस्व of ओ is उ. Hence चित्रगुः is the form. (2) रूपवती भार्या यस्य सः रूपवद्भार्यः । Here रूपवती resumes its masculine form as it is a भाषितपुंस्क and as it is followed by स्त्रीलिङ्गान्त word which is neither पूरणी nor the one belonging to the प्रियादि class. रूपवद्भार्या - Here भार्या has उपसर्जनत्व due to the प्रथमानिर्दिष्टत्व in अनेकमन्यपदार्थे । Here by गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य (No.656), it becomes ह्रस्व, i.e., रूपवद्भार्य । The form is रूपवद्भार्यः ।

The cases of बहूनां बहुव्रीहिः ।

Examples : चित्रा जरती गौः यस्य सः । Here it may be asked as to how can there be a त्रिपदबहुव्रीहि as it is stipulated by सुप् सुपा that one word can be compounded with another word. The answer is that in the बहुव्रीहिविधायकसूत्र, the word अनेकं is used. The forms are चित्राजरतीगुः or जरतीचित्रागुः । Similarly दीर्घा तन्वी जङ्घा यस्य सः दीर्घातन्वीजङ्घः or तन्वीदीर्घाजङ्घः । उपसर्जनसंज्ञा and ह्रस्वत्व as before.

It should be noted here that there is no पुंवत्त्व for चित्रा, जरती, दीर्घा तन्वी । It is said here - त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत् । उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् । द्वितीयमपि न पुंवत् पूर्वपदत्वाभावात् । उत्तरशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः । पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयवे रूढः इति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते । 'आनङ् ऋतः -'(सू.६२१) इत्यत्र यथा । तेनोपान्त्यस्य पुंवदेव । चित्राजरद्गुः । इत्यादि ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

Here some say that when three words enter into a बहुव्रीहि compound, the first cannot resume its पुंस्त्व because the उत्तरपद is separated by the मध्यमपद । The middle again cannot resume its पुंस्त्व because it is not पूर्वपद । उत्तरपद and पूर्वपद are restricted by रूढि to mean the last word and the first word in them. Hence according to them the forms would be as seen above.

But the fact is, as in the case of 'आनङ् ऋतः -' (No.921), here too the विधि is उत्तरपद, i.e., when an उत्तरपद follows. This does not imply that the विधि is of the पूर्वपद, but of whatever that immediately preceedes the उत्तरपद । Hence, the penultimate पद has the पुंवद्भाव and the forms are : चित्राजरद्गुः - जरतीचित्रगुः and दीर्घातनुजङ्घः - तन्वीदीर्घजङ्घः । That is why in द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहि as चित्राजरत्यौ गावौ यस्य सः, the form is चित्रजरद्गुः । In कर्मधारयपूर्वपद both get पुंवद्भाव - जरच्चित्रगुः (जरती चासौ चित्रा चेति कर्मधारयः ; then जरच्चित्रा गौः यस्य सः जरच्चित्रगुः). But in कर्मधारयोत्तरपद the form is चित्रजरद्गवीकः । जरती चासौ गौश्च, in this कर्मधारय, जरती gets पुंवद्भाव as per "पुंवत्कर्मधारय -' (No.746), टच् comes by गोरतद्धितलुकि । (No.729), then ङीप् comes because of टित्व as per 'टिड्ढाणञ् -' (No.470). Thus the form is जरद्गवी । Then चित्राजरद्गवी यस्य सः, in this बहुव्रीहि पुंवद्भाव comes by the present sūtra (स्त्रियाः पुंवत्). By नद्यृतश्च (No.833) there is कप् । The form is चित्रजरद्गवीकः ।

Why say स्त्रियाः? See ग्रामणि कुलं दृष्टिः अस्य ग्रामणिदृष्टिः । If ग्रामणी - शब्द is नपुंसक ; then by the sūtra ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

(No.318), it gets ह्रस्व - the form is इकारान्त ग्रामणि । With कुलं it is so. Thus it is not in स्त्रीलिङ्ग । If स्त्रियाः were not there in the sūtra, ग्रामणी would have got पुंवद्भाव and the form would have been ग्रामणीकुलम् !

Why say भाषितपुंस्कात्? See गङ्गाभार्यः । गङ्गाभार्या यस्य सः गङ्गाभार्यः। Here गङ्गा is स्त्रीलिङ्गान्त but not भाषितपुंस्क । Hence the word गङ्गा does not get पुंवद्भाव although it is followed by a स्त्रीलिङ्गान्त word (भार्या).

Why say अनूङ्? See वामोरुभार्यः । वामौ ऊरू यस्याः वामोरूः । वामोरूः भार्याः यस्य सः वामोरूभार्यः with ऊङ् । Since it has ऊङ् it does not get पुंवद्भाव and become वामोरुभार्यः ।

Why say समानाधिकरणे? See कल्याणीमाता । कल्याण्याः माता is the विग्रह ! There is no सामानाधिकरण्य between them. Here theres is no पुंवद्भाव for कल्याणी ।

Why say स्त्रियाम्? See कल्याणी प्रधानं यस्य सः कल्याणीप्रधानः । Here the word प्रधान is नित्यनपुंसकान्त। On that ground there is सामानाधिकरण्य between कल्याणी and प्रधानम् । Yet since प्रधानम् is in the neuter there is no पुंवद्भाव for कल्याणी । पुंवद्भाव comes only when a स्त्रीलिङ्गान्त word follows.

पूरण्यां तु - If the उत्तरपद is पूरणी (an ordinal affix, we look forward to the next sūtra -

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.3.4. 832. अप्पूरणीप्रमाण्योः ।। ५.४.११६ ।।
वार्तिके।

वृत्तिः - पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत्स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाण्यान्ताच्च बहुव्रीहेरप् स्यात्।

Examples : (1) कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमाः रात्रयः । Here पञ्चमीशब्द is पूरणीप्रत्ययान्त ending in ordinal suffix. When that पूरणीप्रत्ययान्त follows, there is prohibition of पुंवद्भाव to कल्याणी as per the previous sūtra. According to the present sūtra अप्(अ) comes to the पूरणीप्रत्ययान्त word पञ्चमी । ईकार is elided as per यस्येति च । (No.311). Then the form is कल्याणीपञ्चमाः (रात्रयः). (2)स्त्रीप्रमाणी यस्य सः स्त्रीप्रमाणः । प्रामाणशब्द is formed by adding ल्युट् (यु-अन) in the instrumental sense. Because the प्रत्यय is टित्, ङीप् comes by 'टिड्ढाणञ् -' (No.470). स्त्रीप्रमाणी - here as per the present sutra अप् comes ; ईकार is elided as per यस्येति च । (No.311). The final form is स्त्रीप्रमाणः ।

वार्तिके

(1) पुंवद्भावप्रतिषेधोऽप्प्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेव । (वा.३३५९-३६१०)

The denial of पुंवद्भाव and the prescription of अप् as समासान्त are applicable only to the cases of पूरणी when it remains important.

Example : In the example above the पूरणी is night and the compound refers to the nights. Thus prominence is given to nights. This is supposed to give importance to पूरणी । Hence there was denial of पुंवद्भाव and the addition of अप्प्रत्यय as समासान्त in that

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

example. But in the statement कल्याणी पञ्चमी (रात्रिः) यस्य पक्षस्य, the पूरणी refers to रात्रि and the whole refers to पक्ष, but not to रात्रि ! Hence पूरणी is not important. In that case पुंवद्भाव cannot be prohibited and there is no addition of अप् as समासान्त ।

Then we look forward to the next sutra -

15.3.5. 833. नद्यृतश्च ।। ५.४.१५३ ।।

वृत्तिः - नद्युत्तरपदादृदन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप् स्यात् । पुंवद्भावः ।

A बहुव्रीहि ending in a word technically known as नदी or a word ending in ऋकार, will have कप् added to it as a समासान्त । Hence compounding कल्याणी पञ्चमी (रात्रिः) यस्य पक्षस्य, we first get पुंवद्भाव and the form at this stage is कल्याणपञ्चमी । Next कप् comes in. But in attaching कप् to it, we look forward to the next sutra -

15.3.6. 834. केऽणः ।। ७.४.१३ ।।

वृत्तिः - के परेऽणो ह्रस्वः स्यात् । इति प्राप्ते -

When क of an affix follows, the preceeding आ, ई, ऊ become shortened. Thus the form would be कल्याणपञ्चमिक । This is an undesirable form. Hence we look forward to the next sutra -

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.3.7. 835. न कपि ।। ७.४.१४ ।।

वृत्तिः - कपि परे अणो ह्रस्वो न स्यात् । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः । अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम् ।

आ, ई and ऊ are not shortened when कप् follows. Hence finally the form is कल्याणपञ्चमीकः (पक्षः). Here in the बहुव्रीहि the अन्यपदार्थ is पक्ष with its constituent nights (अवयवs) undistinguished. Hence the पञ्चमी night is not important. पञ्चम्युत्तरपद here has नदीसंज्ञा । 'यू स्त्र्याख्यौ नदी' (No.266) इति नदीसंज्ञा (इदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः ।).

As an example of ऋकारान्त ending we have this as an example - बहुकर्तृकः । बहवः कर्तारः यस्य सः - is the विग्रह।

Now going back to sūtra - 'स्त्रियाः पुंवत् -' (No.831), it is asked - अप्रियादिषु किम्? Why say अप्रियादिषु? See कल्याणी प्रिया यस्य सः कल्याणीप्रियः । Since the उत्तरपद (स्त्रीलिङ्गान्त) is belonging to the प्रियादिगण, there is no पुंवद्भाव to कल्याणी । प्रियादिगण is given here - प्रिया मनोज्ञा कल्याणी सुभगा दुर्भगा, भक्तिः सचिवा स्वसा कान्ता क्षान्ता समा चपला दुहिता वामा अबला तनया।

As clear from above भक्ति belongs to this Gaṇa (प्रियादि). Then how can we have a form like दृढभक्तिः, दृढाभक्तिः यस्य सः दृढभक्तिः with पुंवद्भाव of दृढ although prohibited in the case of the words of the प्रियादि class following? Here the answer is - "सामान्ये नपुंसकम्" दृढं भक्तिः यस्य सः दृढभक्तिः स्त्रीत्वविवक्षया तु दृढाभक्तिः ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

Following the Vartika "सामान्ये नपुंसकम्", if the विग्रह is दृढं भक्तिः यस्य सः, the form can be दृढभक्तिः, because there is no question of भाषितपुंस्कत्व। But if स्त्रीत्व is intended it should be दृढा भक्तिः यस्य सः दृढाभक्तिः only.

15.3.8. 836. तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ।। ६.३.३५ ।।

द्वादशवार्तिकानि ।

वृत्तिः - तसिलादिषु कृत्वसृजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत्स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम्, अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय।

Words that are भाषितपुंस्कs will get पुंवद्भाव if one of the affixes from तसिल् (No.1953) down to कृत्वसुच् (No.2085) is attached. This has to be taken into account to avoid the exclusion of the desired (अव्याप्ति) and inclusion of the undesired (अतिव्याप्ति). The affixes are from तसिल् as per पञ्चम्यास्तसिल् (No.1953) down to कृत्वसुच् as per सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् (No.2085). They are तसिल्, तस्, त्रल्, अत्, दा, etc.

वार्तिकानि द्वादश

These वार्तिकs show how they are to be taken into account :

(1) त्रतसौ (वा.३६१८), (2) तरप्तमपौ (वा.३६१९), (3) चरट्जातीयरौ (वा.३६२०), (4) कल्पब्देशीयरौ (वा.३६२१), (5) रूपप्पाशपौ (वा.३६२२), (6) थाल् (वा.३६२३), (7) तिल्थ्यनौ (वा. ३६२५).

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

Examples : (1) त्रतसौ - बहुत्र । बहुतः । बह्वीषु वहुत्र । Here after बह्वी, त्रल् (त्र) comes as per सप्तम्यास्त्रल् (No.1957) and there is पुंवद्भाव as per the present sūtra. बह्वीभ्यः बहुतः । Here तस् (तसिल्) comes after बह्वी and the form is बहुतः with पुंवद्भाव as per the present sūtra. (2) तरप्तमपौ - दर्शनीयतरा and दर्शनीयतमा । अतिशयेन दर्शनीया - in this sense there तरप् by द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ । (No.2005) and there is पुंवद्भाव as per the present sūtra. आसामियम् अतिशयेन दर्शनीया - in this sense there is तमप् as per अतिशायने तमबिष्टनौ । (No.2001). पुंवद्भाव comes by the present sūtra.

Here it may be objected that when तरप् and तमप् come after पट्वी, the forms should have been पटुतरा and पटुतमा with पुंवद्भाव as per this sūtra. The answer is that it is not so because as per the sutra घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः । (No.985), ह्रस्व comes to पट्वी and by ह्रस्व there is the barring of पुंवत्व as it is a later rule. Thus ङीष् being not dropped, gets ह्रस्वत्व। Thus we have पट्वितरा and पट्वितमा as the forms. See Vrtti - 'घरूप –' (सू.९८५) इति वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वात् पुंवद्भावं बाधते ।

(3) चरट्जातीयरौ - पटुचरी and पटुजातीया । Here in the sense of पूर्वं पट्वी and पटुसदृशी, the suffixes चरट् and जातीयर् come respectively as per the sūtras - भूतपूर्वे चरट् (No.1999) and प्रकारवचने जातीयर् (No.2024) respectively. There is पुंवद्भाव as per the present sūtra in both cases. By पुंवत्व, ङीष् is dropped in पट्वी in both. In the case of पटुचरी, there is ङीप् as per 'टिड्ढाणञ् –' (No.470), because चरट् is a टित् । In other cases (including the पटुजातीया) there is टाप्

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

by अजाद्यतष्टाप् । (No.454) (4) कल्पप्-देशीयरौ - दर्शनीयकल्पा and दर्शनीयदेशीया । Here कल्पप् and देशीयर् are added to दर्शनीया in the sense of प्रायेण दर्शनीया as per the sutra ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः । (No.2022). The rest of the process is the same. (5) रूपप्पाशपौ - दर्शनीयरूपा and दर्शनीयपाशा । Here in the sense of प्रशस्तत्वेन दर्शनीया and कुत्सितत्वेन दर्शनीया, the affixes रूपप् and पाशप् have come to दर्शनीया as per the sutras प्रशंसायां रूपप् ।(No.2021) and याप्ये पाशप् । (No.1993). (6) थाल् - बहुथा । After बह्वी there is थाल् (था) as per the sutra प्रकारवचने थाल् in the sense of बहुप्रकारा । (7) तिल्थ्यनौ - प्रशस्ता वृकी वृकतिः । अजाभ्यो हिता अजथ्या । Here in the senses mentioned in the विग्रहs, there are तिल् and थ्यन् added to वृकी and प्रजा as per वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च च्छन्दसि (No.3504) and अजाविभ्यां थ्यन् (No.1669).

अन्यानि पञ्चवार्तिकानि -

(1) शसि बह्वल्पार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः । (वा.३६२६)

Words in the feminine gender giving the sense of बहु and अल्प get पुंवद्भाव when शस् follows.

Examples : बह्वीभ्यो देहि बहुशः and अल्पाभ्यो देहि अल्पशः । Here शस् comes as per बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम् । (No.2109). There is पुंवद्भाव as per the present Vartika. Due to पुंवद्भाव, ङीप् and टाप् are निवृत्त ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

(2) त्वतलोर्गुणवचनस्य । (वा.३६२७)

Words technically known as गुणवचन get पुंवद्भाव when त्व or तल् follows.

Example : शुक्लायाः भावः शुक्लत्वम् (or शुक्लता). Here शुक्ला is a गुणवचन (गुणवाचक). It gets पुंवद्भाव before त्व or तल् as per the present Vārtika. See तस्य भावस्त्वतलौ (No.1781), त्वान्तं क्लीबम् (लि.१२०) and तलान्तं स्त्रियाम् (लि.१७).

Why say गुणवचनस्य? See कर्त्र्याः भाव कर्त्रीत्वम् । The word कर्त्री is a क्रियानिमित्त । It is not a गुणवचन । Hence there is no पुंवद्भाव to it.

It may be asked here : कृतः अर्थः (कृत्यं) यया सा कृतार्था, तस्याः भावः कृतार्थता - in this case, how is पुंवद्भाव possible, as कृतार्था is not a गुणवचन (as it is a समास)? The answer is that in such cases as शारदः कृतार्थता, the word कृतार्थ is नपुंसकान्त by the वार्तिक - सामान्ये नपुंसकम्, as in the case of दृढभक्तिः । कृतः अर्थः येन तत् कृतार्थम्, कृतार्थस्य भावः कृतार्थता ।

This is what is stated in the वृत्ति - 'शारदः कृतार्थता' इत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकम् ।

(3) भस्याढे तद्धिते । (वा.३६२८)

There is पुंवद्भाव for a word having भसंज्ञा (भस्य) when it is followed by a तद्धित other than ढ ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

Example : हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् । Here ठक्प्रत्यय (a तद्धित other than ढ) comes as per the sutra अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् (No.1256) under the अधिकार of तस्य समूहः । (No.1243). हस्तिनीनां has भसंज्ञा as per यचि भम् (No.231) as the plural of षष्ठी is असर्वनामस्थान । (See सुडनपुंसकस्य - No.229). Hence, as per the present Vārtika हस्तिनी gets पुंवद्भाव and the form is हास्तिकम् with इक substituted of ठक् as per ठस्येकः (No.1170) and the टिलोप as per नस्तद्धिते । (No.679).

Why say अढे? See रौहिणेयः । Here in the sense of रोहिण्याः अपत्यम् the word रोहीणी gets ढक् प्रत्यय as per स्त्रीभ्यो ढक् । (No.1123). ढ is substituted by एय् as per the sūtra आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् । (No.475). Since it is ढ, there is no पुंवद्भाव as denied by अढे । If there were पुंवद्भाव, ङीप् and नकार would have been lost. There is आदिवृद्धि by किति च । (No.1076).

But in the case of अग्नायी देवता अस्य (स्थालीपाकस्य) इति आग्नेयः, there is पुंवद्भाव because ढक् comes by the sūtra अग्नेर्ढक् (No.1236) but not by स्त्रीभ्यो ढक् । (No.1123). Here the परिभाषा - प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् applies. After पुंवद्भाव, we have अग्नि + एय (ढ=एय्). Then there is इकारलोप as per यस्येति च । (No.311). आदिवृद्धि is by किति च । (No.1076). If there were पुंवद्भावनिषेध the form should have been अग्नायेय । वृत्ति - 'अग्नेर्ढक्' इति ढकि पुंवदेव ।

The case of सपत्नी -

सपत्नीशब्दस्त्रिधा । शत्रुपर्यायात् सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादित्वात् ङीन्येकः

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

(ङीनि एकः) । समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः । स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः। आद्ययोः शिवाद्यण् । सपत्न्या अपत्यं सापत्नः । तृतीयस्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणो ण्य एव, न त्वण् । शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणात् । सापत्यः।

The word सपत्नी is derived in three ways. First, it is from सापत्न which means an enemy. It belongs to the शार्ङ्गरवादि class. It takes ङीन् । Here the प्रवृत्तिनिमित्त is enmity. It is a भाषितपुंस्क and is subject to पुंवद्भाव । The second derivation is from सपति in the sense of समानः पतिः यस्याः । ङीप् and नत्व come here. Here पति is through विवाहसम्बन्ध as it is said "पतित्वं सप्तमे पादे।" It means 'husband'. This sense of पति is technical and सपति is रूढि । सपत्नी derived from it always means a woman. Hence it is नित्यस्त्रीलिङ्गान्त and not subject to पुंवद्भाव । The third derivation is from सपति with पति meaning 'a master', a यौगिक word. This is also भाषितपुंस्क and hence subject to पुंवद्भाव ।

Now in the case of सपत्न्या अपत्यम् as regards the word सपत्नी derived in the first two ways, the प्रत्यय that comes is अण् as per शिवादिभ्योऽण् । (No.1115). In the case of the first, सपत्नी + अण् - here since सपत्नी is भाषितपुंस्क there is the पुंवद्भाव by the present वार्तिक, the form will be सापत्नः with आदिवृद्धि as per तद्धितेष्वचामादेः। (No.1075). In the case of the second, सपत्नी + अण् - since सपत्नी is नित्यस्त्रीलिङ्ग, इकार is dropped as per यस्येति च । (No.311). The form is ultimately the same - सापत्नः । आदिवृद्धि is by the same sūtra quoted above.

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

The third सपत्नी is a यौगिक word but not रूढ or योगरूढ । It takes ण्य, but not अण् in the sense of तस्याः अपत्यम् (सपत्न्याः अपत्यम्). The sūtra is - दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः । (No.1077). पत्युत्तरपद includes पत्न्युत्तरपद by the परिभाषा - "प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् ।" with पुंवद्भाव and आदिवृद्धि the form is सापत्यः । (अण् does not come because it is taken as applicable to those two which are रूढ in शिवादि class).

(4) ठक्छसोश्च । (वा.३६२६)

There is पुंवद्भाव when ठक् or छस् is added to भवती । Under the अधिकार of तस्येदम् । (No.1500), ठक् and छस् are enjoined by भवतष्ठक्छसौ (No.1339). When ठक् or छस् comes after भवती, there is पुंवद्भाव as per this वार्तिक ।

Examples : (1) भवत्याश्छात्राः भावत्काः । भवती + ठक् - in this case, before इकादेश as per ठस्येकः । (No.1170), पुंवत्वं comes when ठ remains as it is. इक is barred by क which comes as per इसुसुक्तान्तात् कः । (No.1231). Then the form is भावत्काः by आदिवृद्धि as per किति च । (No.1076).

When छस् comes, the form is भवदीयाः (भवत्याश्छात्राः ।). छ gets substituted by ईय as per आयनेयीनीयियः, etc. (No.475) with पुंवद्भाव for भवती as per the present Vārtika.

An observation:

एतद्वार्तिकम् 'एको तद्धिते च' (सू. १०००) इति सूत्रं च न कर्तव्यम्,

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

"सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः" इतिं भाष्यकारोक्त्या गतार्थत्वात्। सर्वमयः। सर्वकाम्यति। सर्विका भार्या यस्य स सर्वकभार्यः। सर्वप्रिय इत्यादि। पूर्वस्यैवेदम् भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि सू ४६६ इति लिङ्गात्। तेनाकच्येकशेषवृत्तौ च न। सर्विका। सर्वाः। This Vārtika and the rule एक तद्धिते च (No. 1000) are unnecessary as their purpose is served by the इष्टिसूत्र of the भाष्यकार which is सर्वनाम्नः वृत्तिमात्रे पुवद्भावः (in the Bhasya on दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् - No.1978 - 5.3.28) - 'there is पुंवद्भाव in respect of सर्वनामन् in वृत्ति itself. Take these examples - (1) सर्वस्याः आगतः सर्वमयः । Under the अधिकार of ततः आगतः (No.1453), मयट् च । (No.1462) prescribes मयट्, सर्वा + मयट् ; by the इष्टिसूत्र there is पुंवद्भाव and the form is सर्वमयः । This is an example of तद्धितवृत्ति । (2) सर्वामात्मनः इच्छति सर्वकाम्यति । Here the sense of आत्मनः इच्छति comes काम्यच् प्रत्यय as per काम्यच्च । (No. ______) after सर्वा। सर्वा + काम्यच् । The पुंवद्भाव comes as per the इष्टिसूत्र । This is सनाद्यन्तधातुवृत्ति । Because it is सनाद्यन्तधातु there is लडादिप्रत्ययs as per सनाद्यन्ताः (No. ______) (3) सर्विका भार्या यस्य सः स सर्वकभार्यः। This is बहुव्रीहि as per अनेकमन्यपदार्थे । (No.830). The पुंवद्भाव comes here by the इष्टिसूत्र but not by स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कात् etc. (No.831) although followed by भार्या which is स्त्रीलिङ्गान्त, as it is denied by न कोपधायाः । (No.838). This is a case of both तद्धितवृत्ति and समासवृत्ति । (4) सर्वा प्रिया यस्य सः सर्वप्रियः । बहुव्रीहि as per the sūtra quoted above. The rest is as stated under सर्वकभार्यः।

In all these examples, the पुंवद्भाव as per the इष्टिसूत्र सर्वनाम्नः, etc., is only for the first member of the वृत्ति । This is hinted by

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वानञपूर्वाणामपि । (No.466). The इत्त्व ordained by that सूत्र for एषा and द्वा with अकच्, will be of no application if पुंवद्भाव is maintained for the second member. Then when अकच् comes after एषा two forms as एषका and एषिका are expected. The reason is टाप् that follows. When टाप् comes, अकच् comes before the last अच् of एषा । Then एष् + अकच् + टाप्(आ) - here one form is एषका and with इत्त्व optionally as per भस्त्रैषा, etc., the other form is एषिका। If पुंवद्भाव were there, टाप् would not have come and when the cause in the form of टाप् were not there, there would not have been इत्त्व and there would not have been two forms. That is why it is said - पूर्वस्यैवेदम् ।

The result is that when अकच् comes after सर्वा the form is सर्विका and that in एकशेष the latter alone remains (सर्वा च सर्वा च सर्वा च) as सर्वाः and there is no पुंवद्भाव । The form in प्र.वि. व.व., cannot be सर्वे । Hence it is said in the वृत्ति - तेनाकच्चि एकशेषवृत्तौ च न । सर्वा + अकच् + टाप् - here इत् comes as per प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः (No.463). Then the form is सर्विका। If पुंवद्भाव were there, टाप् and इत्त्व would have been barred. Then सर्वा, which is टाबन्त, gets the form सर्वाः in प्र.वि. व.व. । If पुंवद्भाव were there, the form would have been सर्वे ।

5. कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु । (वा.३६३४)

कुक्कुटी, etc., have पुंवद्भाव when अण्ड, etc., follow in a compound.

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

Examples :- (1) कुक्कुट्या अण्डम् – कुक्कुटाण्डम् । Due to पुंवद्भाव, this षष्ठीसमास (सू. 702 -षष्ठी) is कुक्कुटाण्डम् but not कुक्कुट्यण्डम् । Because of पुंवद्भाव, the ङीष् is avoided. Similarly (2) मृग्याः पदम् मृगपदम् । (3) मृग्याः क्षीरम् मृगक्षीरम् । (4) काक्याः शावः काकशावः ।

15.3.9. 337. क्यङ्मानिनोश्च ।। ६.३.३६ ।।

वृत्तिः – एतयोः परतः पुंवत् ।

The feminine words get पुंवद्भाव when क्यङ् comes or when मनिन् is the उत्तरपद ।

Examples :- (1) एनीवाचरति एतायते । एनी is a feminine form of एत, a doe. When ङीष् is added optionally to एत as per वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । (No.496) and न comes for त । The form is एनी । The other form is एता । Then in the sense of एनीवाचरति, there is क्यङ् as per कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । (No.2665). Then there is पुंवद्भाव as per the present sūtra and we have the form एतायते । Here again the दीर्घ is by अकृतसार्व - etc., (No.2298). (2) श्येनीवाचरति श्येतायते । श्येनी is a feminine form of श्येत, a hawk. The rest is as stated in the case of एतायते । (3) स्वभिन्नां काञ्चिद्दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी । In दर्शनीयां मन्यते, the द्वितीयान्त is an उपपद and it is an उपपदसमास by उपपदमतिङ् । (No.782). दर्शनीया + मन + णिनि, here the form is दर्शनीयमानिन (a compound) before the addition of स्त्रीप्रत्यय 'ङीप्' । सूत्र - "ऋन्नेभ्यः –" (No.306). Hence there is पुंवद्भाव ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

(4) (आत्मानं) दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः । No स्त्रीप्रत्यय here. It is as before.

15.3.10. 838. न कोपधायाः ।। ६.३.३७ ।।

वार्तिकम् ।

वृत्तिः - कोपधायाः स्त्रिया न पुंवत् ।

There is no पुंवद्भाव for a word in feminine gender if it has क as उपधा ।

Examples :- (1) पाचिका भार्या यस्य सः पाचिकाभार्यः । If पुंवद्भाव were there, there would not have been टाप् and इत्त्व । (2) रसिका भार्या यस्य सः रसिकाभार्यः । Same as above. (3) मद्रिकायते - मद्रिका इव आचरति । Here पुंवत्व expected from क्यङ्मानिनोश्च (No.837) is barred by the present sūtra. (4) मद्रिकामानिनी - मद्रिकां मन्यते । Same as above.

वार्तिकम्

कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम् । (वा.३६३१)

This prohibition regarding the word in feminine having क as उपधा applies only to words got from a तद्धित or from an affix वु in its enunciation. [The वु is found as the अवयव of ण्वुल्, etc.].

Hence the पुंवद्भावनिषेध is not there in the case of पाका भार्या यस्य सः पाकभार्यः । पाका is निपातित in the उणादिसूत्र - अर्भकपृथुकपाका वयसि । (उणादि, ५.५३). This is neither a तद्धित nor वु ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.3.11. 839. संज्ञापूरण्योश्च ।। ६.३.३८ ।।

वृत्तिः - अनयोर्न पुंवत् ।

संज्ञाs (names) and पूरणीs (ordinal numbers) do not get पुंवद्भाव ।

Examples :- (1) दत्ता भार्या यस्मै सः दत्ताभार्यः । (2) दत्ताम् आत्मानं मन्यते दत्तामानिनी । In both the cases, the word दत्त is applicable to both masculine and feminine genders on the basis of the act of giving and hence it is भाषितपुंस्क । Then पुंवद्भाव would have come as per स्त्रियाः पुंवत् - etc. (No.831). Hence to avoid it the present rule has come. This rule bars it. This is said in the वृत्ति - दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्कत्वमस्ति ।

(3) पञ्चमी भार्या यस्य सः पञ्चमीभार्यः । पञ्चमी is a पूरणी । Hence there is पुंवद्भावनिषेध as per the present sūtra. स्त्रियाः पुंवत् इति प्राप्तं निषिध्यते । (4) पञ्चमीपाशा । निन्दिता पञ्चमी । There is पाशप् as per याप्ये पाशप् (No.1993). पुंवद्भाव which might have come by तसिलादिषु ..... (836) is barred by this sūtra.

15.3.12. 840. वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ।। ६.३.३९ ।।

वृत्तिः - वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिः, तद्धेतुर्यस्तद्धितः, अरक्तविकारार्थः, तदन्ता स्त्री न पुंवत् ।

The पुंवद्भाव does not come to the word with a तद्धित affix on account of which वृद्धि is enjoined by mentioning the word वृद्धि ;

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

but this prohibition does not apply to तद्धित affixes in the sense of तेन रक्तं रागात् । (No.1202) or तस्य विकारः । (No.1514).

Examples :- (1) स्रौघ्नी भार्या यस्य सः स्रौघ्नीभार्यः । वृद्धिशब्देन विहिता should be taken as वृद्धिशब्दम् उच्चार्य अनुवर्त्य वा विहिता, enjoined by uttering the वृद्धिशब्द in the सूत्र or by taking it through अनुवृत्ति । Now the word स्रौघ्नी is a feminine form of स्रौघ्न which is formed by the तद्धित affix अण् as per तत्र भवः (No.1428) and the अण् being a णित् gets आदिवृद्धि by तद्धितेष्वचामादेः (No.1075), where वृद्धि is enjoined by taking the word वृद्धि through अनुवृत्ति from मृजेर्वृद्धिः (No. 2473). Hence पुंवद्भाव which comes by स्त्रियाः पुंवत्, etc., (No.836) is barred by the present sutra. अण् being णित् स्रौघ्न gets ङीप् by टिड्ढाणञ्, etc. (No.470). (2) माथुरी इव आचरति माथुरीयते। The word माथुरी is also with the addition of अण् in the sense of तत्र भवः (No.1428) to मथुर। आदिवृद्धि and स्त्रीप्रत्यय are as before. Hence there is no पुंवद्भाव as this sūtra bars that enjoined by क्यङ्मानिनोश्च (No.837). (3) Similarly माथुरीमानिनी।

Why say वृद्धिनिमित्तस्य? See मध्यमभार्यः । मध्यमा भार्या यस्य सः - this is the विग्रह । The word मध्य gets म by मध्यान्मः (No.1378). Here there is no वृद्धि by the word वृद्धि due to this तद्धित । Hence this तद्धित being not a निमित्त for वृद्धि, there is no पुंवद्भावनिषेध । There is पुंवद्भाव by स्त्रियाः पुंवत् ..... (No.836).

Why say तद्धितस्य? See काण्डलावी भार्या यस्य सः काण्डलावभार्यः। काण्डलावी is formed with अण् as per कर्मण्यण् (No. 2913) and the

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

addition of ङीप् as per टिड्ढाणञ् ...... (No.470) in the sense of काण्डं लुनाति (स्त्री). Since अण् here is not a तद्धित but a कृत्, there is no prohibition of पुंवद्भाव which comes by स्त्रियाः पुंवत् .... (No.836).

Why say वृद्धिशब्देन? See तावद्भार्यः । अस्याः परिमाणः तावती - is the meaning. Here वतुप् comes by यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् (No.1840). तावती भार्या यस्य सः तावद्भार्यः । वतुप् is a तद्धित । There is वृद्धि here as per आ सर्वनाम्नः ..... (No.430). But the तद्धित which is the निमित्त of वृद्धि is not enjoined by the use of the word वृद्धि । Hence there is no पुंवद्भावनिषेध । Due to पुंवत्व 'ङीप्' is barred.

But पुंवद्भाव is not barred if the sense is तेन रक्तं रागात् (No.1202). See काषायी कन्था यस्य सः काषायकन्थः । अण् has come to कषाय by तेन रक्तं रागात् (No.1202) and there is ङीप् by टिड्ढाणञ् - (No.470). The form is काषायी । Since the तद्धित is in the sense of तेन रक्तम्, there is no पुंवद्भावनिषेध । Due to पुंवत्व, the स्त्रीप्रत्यय 'ङीप्' is dropped.

Similarly पुंवद्भाव is not barred if the तद्धित comes in the sense of तस्य विकार । See हैमी मुद्रिका यस्य सः हैममुद्रिकः । Here to the word हेम, the तद्धित 'अञ्' is as per अनुदात्तादेश्च (No.1520) and ङीप् by टिड्ढाणञ् etc. (470). हैमी does get पुंवद्भाव, because the तद्धित is here in the sense of तस्य विकारः as per the sūtra तस्य विकारः (No.1514).

Then how do we get वैयाकरणभार्यः and सौवश्वभार्यः with पुंवद्भावनिषेध?

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

In the sense of व्याकरणमधीते इयम्, there is अण् as per तदधीते तद्वेद (No.1269). अण् being णित्, वृद्धि should come as per तद्धितेष्वचामादेः । (No.1075). But it is denied by नय्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् (No.1098) which also prescribes एच् (ऐ before य and औ before व by यथासङ्ख्य). Although वृद्धि is by वृद्धिशब्द, it is denied by this sūtra. The fruit of वृद्धि here, i.e., ऐकार and औकार, are not due to the prescription of वृद्धि । Thus the वृद्धिफल that accrues is not prompted (फलोपाधानाभाव) by वृद्धिशब्द । Hence there is पुंवत्व । Because of पुंवत्व the ङीप् is lost. This explanation applies to both वैयाकरणी भार्या यस्य सः वैयाकरणभार्यः and सौवश्वी भार्या यस्य सः सौवश्वभार्यः ।

See वृत्ति - वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रति फलोपाधानाभावादिह पुंवत् - वैयाकरणभार्यः, सौवश्वभार्यः । (फलस्य उपाधानम् आसञ्जनं वृद्धिशब्देन अकृतत्वात् पुंवत् ।)

15.3.13. 841. स्वाङ्गाच्चेतः ।। ६.३.४० ।।

वार्तिकम्

वृत्तिः - स्वाङ्गाद्य ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् ।

A feminine word got by attaching ई (स्त्रीप्रत्यय) to what is technically called a स्वाङ्गवाचक, will not get पुंवद्भाव ।

Example :- सुकेशी भार्या यस्य सः सुकेशीभार्यः । Here सुकेशी is a feminine word with ङीष् added to सुकेश, a स्वाङ्गवाचक, as per the

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

sūtra स्वाङ्गोच्चोपसर्जनाद् असंयोगोपधात् (No.510). Then in the बहुव्रीहिसमास, the पुंवद्भावं got by स्त्रियाः पुंवत्, etc. (No.836) is barred by this sūtra.

Why say स्वाङ्गात्? See पट्वी भार्या यस्य सः पटुभार्यः । Here पुंवद्भाव has come to पट्वी and the स्त्रीप्रत्यय is dropped, because पट्वी does not come under the category of स्वाङ्गवाचक ।

वार्तिकम् ।

अमानिनीति वक्तव्यम् । (वा.३६३२)

The prohibition of पुंवद्भाव does not come if मानिन् follows.

Example :- सुकेशीम् आत्मानं मन्यते सुकेशमानिनी । Here मनिन् has come after सुकेशी । Hence as per this वार्तिक there is पुंवद्भाव ।

15.3.14. 842. जातेश्च ।। ६.३.४१ ।।

वार्तिकम् ।

वृत्तिः - जातेः परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं न पुंवत् ।

The feminine class-names do not get पुंवद्भाव ।

Example :- (1) शूद्रा भार्या यस्य सः शूद्राभार्यः । शूद्रा has टाप् as an exception to जातिलक्षणङीष् as per वार्तिक "शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः" (वा. २४००-२४०१) - under No.454. In the Bahuvīhi, there is no पुंवद्भाव as per the present sūtra. (2) ब्राह्मणी भार्या यस्य सः ब्राह्मणीभार्यः। Since पुंवद्भाव is prohibited, ङीन् which comes by

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् (No.527) is not dropped. This prohibition of पुंवद्भाव affects only Pāṇini's rules and does not apply to Kātyāyana's वार्तिकs - सौत्रस्यैवायं निषेधः । Hence the पुंवद्भाव prescribed by the वार्तिक "भस्याढे -" (वा.३६२८) is not affected here. See हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् ।

15.3.15. 843. सङ्ख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसङ्ख्याः सङ्ख्येये ॥ २.२.२५॥

वृत्तिः - सङ्ख्येयार्थया सङ्ख्यया अव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः ।

The अव्ययs, सङ्ख्यावाचकs and the words आसन्न, अदूर and अधिक are compounded with सङ्ख्याs that indicate what is counted and the समासs are बहुव्रीहि ।

Examples :- (1) दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः । उप is an अव्यय giving the meaning of 'near'. It is here compounded with दश which is the सङ्ख्येय, the number that indicates what is counted. It means नव or एकादश । (nine or eleven) - one less or one more. Here उपदशन् takes समासान्त affix डच् as per the sutra बहुव्रीहौ सङ्ख्येये - (No.851), which will be told subsequently. Then by नस्तद्धिते there is टिलोप । (sutra No.679). Since this is not with reference to अन्यपदार्थ and not of the words in the प्रथमाविभक्ति, this is not covered by the sūtra अनेकमन्यपदार्थे (No.830) ; hence the present sūtra is told.

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

When the word आसन्न is to be compounded with विंशति in षष्ठी, डच् is added and ईकार is to be elided as per "टेः", (No. 316) the next sutra comes -

---

15.3.16. 844. ति विंशतेर्डिति ।। ६.४.१४२ ।।

वृत्तिः - विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्याड्डिति ।

If विंशति has भसंज्ञा i.e., if an affix beginning with य or a vowel (यचि भम् - No.231) follows, it will drop its ति before डच् which is a डित् (has ड as इत्).

Hence, the form is आसन्नविंशाः । विंशति - सङ्ख्यासन्न - सङ्ख्यावन्तः is the meaning. आसन्नविंशति + अ, ति is elided and पररूप is by अतो गुणे (No.191). The form is आसन्नविंशाः in the plural (जस्). Similarly अदूरत्रिंशाः (त्रिंशतः अदूराः), अधिकचत्वारिंशाः (चत्वारिंशतः अधिकाः). These are formed as per सङ्ख्याव्ययासन्न, etc., with बहुव्रीहौ सङ्ख्येये etc., and ति विंशतेर्डिति ।

Now examples are given for the समासs of सङ्ख्या with सङ्ख्येय - (1) द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । This is बहुव्रीहि in the sense of वा (or). द्वित्रि + डच् ; टिलोप is there. (2) द्विरावृता दश द्विदशाः । It means twenty. (द्विदशन् + डच्, टिलोप by नस्तद्धिते। (No. 679)).

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.3.17. 845. दिङ्नामान्यन्तराले ।। २.२.२६ ।।

वृत्तिः - दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत् ।

Names of the quarters are compounded into बहुव्रीहि to indicate the interval of space between them.

Examples : दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिणपूर्वा ।

नामन् in the sūtra implies that the समास is of the well-known names only and is not possible in the case of those names coined (यौगिक) to designate the quarters. Thus ऐन्द्र means the east and कौबेरी means the north. But these cannot be compounded. The वृत्ति says - नामग्रहणाद्यौगिकानां न । ऐन्द्रायाश्च कौबेर्यश्चान्तरालं दिक् ।

15.3.18. Questions

15.3.18. 1 Explain the sutras :

(i) अनेकमन्यपदार्थे ।

(ii) अप् पूरणीप्रमाण्योः ।

(iii) संज्ञापूरण्योश्च ।

(iv) स्वाङ्गाच्चेतः ।

(v) ति विंशतेर्डिति ।

(vi) दिङ्नामान्यन्तराले ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.3.15.2. Explain the following Vartikas :

(i) नञोऽस्त्यर्थानां वा चोत्तरपदलोपः ।

(ii) त्वतलोर्गुणवचनस्य ।

(iii) ठक्छसोश्च ।

(iv) कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु ।

(v) अमानिनीति वक्तव्यम् ।

15.3.15.2. Form the compounds by quoting relevant rules :

(i) उपहृतः पशुः यस्मै सः । (ii) ऊढो रथो येन सः ।

(iii) उष्ट्रमुखमिव मुखं यस्य सः । (iv) रूपवती भार्या यस्य सः ।

(v) चित्रा गावः यस्य सः । (vi) प्रजाभ्यो हिता ।

(vii) हस्तिनीनां समूहः । (viii) सपत्न्या अपत्यम् ।

(ix) रसिका भार्या यस्य सः । (x) ब्राह्मणी भार्या यस्य सः ।

15.3.1. 3. Give the विग्रहवाक्यs and explain with relevant rules :

(i) कण्ठेकालः । (ii) सुवर्णालङ्कारः ।

(iii) गङ्गाभार्यः । (iv) चित्राजरद्गुः ।

(v) कल्याणपञ्चमीकः । (vi) वहुथा ।

(vii) एतायते । (viii) पाकभार्यः ।

(ix) उपदशाः ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.3.18.4. Explain the following giving the context :

(i) एतद्वार्तिकं 'एक तद्धिते च' (सू.१०००) इति सूत्रं च न कर्तव्यम्, 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इति भाष्यकारोक्त्या गतार्थत्वात् । सर्वस्यः । सर्वकाम्यति । सर्विकाभार्या यस्य सः सर्वकभार्यः । सर्वप्रिय इत्यादि ।

(ii) वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवत् - वैयाकरणभार्यः, सौवश्वभार्यः ।

(iii) सौत्रस्यैवायं निषेधः । तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र 'भस्याढे' (वा.३६२८) इति तु भवत्येव ।

(iv) चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बहूनामपि बहुव्रीहिः ।

(v) नामग्रहणाद्यौगिकानां न । ऐन्द्रायाश्च कौबेर्याश्चान्तरालं दिक् ।

15.3.18. 5. Assignment :

Prepare an account of पुंवद्भाव instances giving relevant rules and show where and why पुंवद्भाव is prohibited.

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

Block I

unit - 4

SAMĀSAPRAKARAṆAM

बहुव्रीहिसमासः - २

15.4.1. 846. तत्र तेनेदमिति सरूपे ।। २.२.२७ ।।

15.4.2. 847. ओर्गुणः ।। ६.४.१४६ ।।

15.4.3. 848. तेन सहेति तुल्ययोगे ।। २.२.२८ ।।

15.4.4. 849. वोपसर्जनस्य ।। ६.३.८२ ।।

15.4.5. 850. प्रकृत्याशिषि ।। ६.३.८३ ।।

वार्तिकम् ।

15.4.6. 851. बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डजबहुगणात् ।। ५.४.७३ ।।

वार्तिकम् ।

15.4.7. 852. बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् ।। ५.४.११३ ।।

15.4.8. 853. अङ्गुलेर्दारुणि ।। ५.४.११४ ।।

15.4.9. 854. द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ।। ५.४.११५ ।।

वार्तिकम् ।

15.4.10. 855. अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः ।। ५.४.११७ ।।

15.4.11. 856. अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ।। ५.४.११८ ।।

15.4.12. 857. पूर्वपदात्संज्ञायामगः ।। ८.४.३ ।।

वार्तिकम् ।

15.4.14. 858. उपसर्गाच्च ।। ५.४.११९ ।।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.4.15. 859. उपसर्गादनोत्परः ॥ ८.४.२८ ॥

वार्तिके ।

15.4.15. 860. सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाज पदप्रोष्ठपदाः ॥ ५.४.१२० ॥

15.4.16. 861 नञ्दुस्सुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ॥ ५.४.१२१ ॥

15.4.17. 862. नित्यमसिच्प्रजामेधयोः ॥ ५.४.१२२ ॥

15.4.18. Questions

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.4.1. 846. तत्र तेनेदमिति सरूपे ।। २.२.२७ ।।

वृत्तिः - सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे द्योत्ये स बहुव्रीहिः ।

Two identical words in सप्तमीविभक्ति referring to what is held or two such identical words in तृतीयाविभक्ति referring to some weapon, are compounded into a बहुव्रीहि, in the sense of इदं युद्धं प्रवृत्तम् - the fight began when reciprocity (कर्मव्यतिहार) is implied.

Further वृत्ति - इति शब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते । इच् समासान्तो वक्ष्यते। निष्ठद्गुप्रभृतिषु इच्प्रत्ययस्य पाठात् अव्ययीभावत्वमव्ययत्वं च । "अन्येषामपि दृश्यते" (सू. ३५३९) दीर्घ इत्यनुवर्तते । इति कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः ।

By the word इति, the special subject matter referring to what is ordinarily found in the world (like the holding, the weapon, the fight and reciprocity) is inferred. Such compounds get इच् as समासान्त as will be prescribed by a later sutra - इच् कर्मव्यतिहारे (No.866). This इच् is listed in the तिष्ठद्गु class. Hence after इच् is added, the whole is treated as an अव्ययीभाव and becomes an अव्यय as per अव्ययीभावश्च । The final of the पूर्वपद is lengthened by अन्येषामपि दृश्यते । (No.3539).

Examples :- (1) केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि । सुब् लुक् - सुपो धातुप्रातिपदिकयोः (No.650), पूर्वपदस्य दीर्घः - अन्येषामपि दृश्यते । इच् समासान्तः - इच् कर्मव्यतिहारे, अकारलोप - यस्येति च (No.311),

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

अव्ययत्वात् "अव्ययादाप् सुपः" (No.452) सुब् लुक् । (2) दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि । The process is the same as above. (3) मुष्टिभिः मुष्टिभिः प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तम् मुष्टीमुष्टि । The process is the same. Here इकारलोप by यस्येति च। (No.311). which have भसंज्ञा take गुण when a तद्धित beginning with य or अच् follows.

Example: बाहौ बाहौ गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तं बाहू बाहवि । बाहूबाहु as before. Then गुण comes as per this rule because इच् which comes is a तद्धित beginning with a vowel and gives भसंज्ञा to उ of बाहूबाहु। बाहूबाहो + इ By एचोऽयवायावः (No.61), there is अवादेश। The form is बाहूबाहवि। अव्ययत्व and सुब्लुक।

15.4.2. 847. ओर्गुणः ।। ६.४.१४६ ।।

वृत्तिः - उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते ।

Here ओ is required for उ or ऊ । Hence the rule should have been ओरोत् which is shorter and directly mention what is required. But instead, the word गुण has been used. The fact is that the statement of the requirement indirectly implies that the injunctions given through technical terms like गुण, वृद्धि, etc., are not universally binding, as the परिभाषा goes - "संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः।". The result is that forms like स्वायम्भुवः, etc., are obtained. स्वयंभुवः अपत्यम् - here अण् comes after स्वयम्भु + अण् - तस्यापत्यम् (No.1088). Since ओर्गुणः does not apply as per the परिभाषा, there is उवङ् as per अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ (No.271). By आदिवृद्धि the form is

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

स्वायम्भुवः। आदिवृद्धि is by तद्धितेष्वचामादेः (No.1075).

Why say सरूपे? See हलेन मुसलेन । There is no समास as हलामुसलि।

15.4.3. 848. तेन सहेति तुल्ययोगे ।। २.२.२८ ।।

वृत्तिः - तुल्ययोगे वर्तमानं सह इत्येतत् तृतीयान्तेन प्राग्वत् ।

सह implying equal participation in any matter is compounded with a word which is तृतीयान्त (as governed by it - सहयुक्तेऽप्रधाने - No.564). It is a Bahuvrīhi compound.

Example :- पुत्रेण सह - Here the next सूत्र prescribes स for सह optionally -

15.4.4. 849. वोपसर्जनस्य ।। ६.३.८२ ।।

वृत्तिः - बहुव्रीहेरवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा ।

सह gets substituted by स optionally when it is a constituent of a Bahuvrihi compound.

Thus पुत्रेण सह - this विग्रह has two compound forms as सपुत्रः सहपुत्रः वा आगतः । Equal participation is आगमनक्रिया ।

Equal participation in such cases is possible. But it is not universal - तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् (वृत्ति). See सकर्मकः, सलोमकः । Here the compounds are formed without the idea of तुल्ययोग।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.4.5. 850. प्रकृत्याशिषि ।। ६.३.८३ ।।

वार्तिकम् ।

वृत्तिः - सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि ।

The word सह remains unchanged when expressing a hope, benediction, etc.

Example : स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय सहामात्याय । The समास is by तेन सहेति तुल्ययोगे । Because this is a benediction, there is no change of सह into स ।

वार्तिकम् ।

अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम् ।। (वा.३९९०)

It should be said that the idea of प्रकृत्या does not apply when the उत्तरपद is गो, वत्स or हल । That is, स comes for सह optionally as per वोपसर्जनस्य when these words follow.

Example :- (स्वस्ति राज्ञे) सगवे - सहगवे, सवत्साय - सहवत्साय, सहलाय - सहहलाय ।

15.4.6. 851. बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डजबहुगणात् ।। ५.४.७३ ।।

वार्तिकम् ।

वृत्तिः - सङ्ख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्माड्डच् स्यात् ।

A Bahuvrīhi of a numeral that indicates the number of things

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

counted (सङ्ख्येय) takes डच् as a समासान्त except when बहु or गण is the final.

Examples :- उपदशाः । See under sutra No.843 above (in Block I - Unit 3). The Samasa is by that sūtra only.

Why say अबहुगणात्? See उपबहवः, उपगणाः । बहूनां समीपे ये सन्ति, गणस्य समीपे ये सन्ति - these are the विग्रहs. The समास is by sūtra No.843. Because of the prohibition by the present sūtra through अबहुगणात्, there is no डच् । It may be asked as to what is the प्रयोजन of निषेध when there is रूपसाम्य among उपदशाः with डच् and उपगणाः without डच् ; the answer is - अत्र स्वरे विशेषः । उपदशा is अन्तोदात्त as per the sūtra चितः (No.3710) because डच् is a चित्प्रत्यय । उपगणाः is not so.

वार्तिकम् ।

सङ्ख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः । (वा.३३४८)

A तत्पुरुषending in a numeral that indicates the number counted (सङ्ख्येय) and beginning with an अव्यय, will take डच् as a समासान्त ।

Examples :- निर्गतानि त्रिंशतः निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य । निर्गतः त्रिंशतः अङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः । These तत्पुरुषसमासs are as per the वार्तिक "निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या" (under sūtra No.780). निस्त्रिंशत् + डच्, टिलोप by "टेः" (No.1796).

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.4.7. 852. बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् ।। ५.४.११३ ।।

वृत्तिः - व्यत्ययेन षष्ठी । स्वाङ्गवाचिसक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्यात् ।

The षष्ठी in सक्थ्यक्ष्णोः is a violation of the usual पञ्चमी । The प्रत्यय षच् is added as a समासान्त after सक्थि and अक्षि that are स्वाङ्ग in the technical sense and are final in a बहुव्रीहि compound.

Examples :- (1) दीर्घे सक्थिनी यस्य सः दीर्घसक्थः । It is a बहुव्रीहि by अनेकमन्यपदार्थे (No.830) ; दीर्घसक्थि + षच् (by the present rule) ; इलोप by यस्येति च (No. 311). (2) जलजे इव अक्षिणी यस्याः सा जलजाक्षी । जलजाक्षिन् + षच्, नस्तद्धिते (No.679) - टिलोप । षित्त्वात् - ङीष् ।

Why say स्वाङ्गात्? See दीर्घसक्थि शकटम्। सक्थि is not a स्वाङ्ग। Hence there is no षच् । Similarly स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः ।

It may be asked here as to how it is स्थूलाक्षा? It should have been स्थूलाक्षिणी with ङीप् when षच् does not come. The answer is - 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (सू.९४४) इत्यच् । अच् has come here as per अक्ष्णोऽदर्शनात् (No.944) । Hence the form is स्थूलाक्षा with टाप् ।

15.4.8. 853. अङ्गुलेर्दारुणि ।। ५.४.११४ ।।

वृत्तिः - अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्याद्दारुण्यर्थे ।

A Bahuvrīhi ending in अङ्गुलि and referring to a piece of wood, gets षच् as a समासान्त ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

Example :- पञ्च अङ्गुलयो यस्य तत् पञ्चाङ्गुलं दारु । षच् comes as per the present sutra. इकारलोप is by यस्येति च । (No.311). पञ्चाङ्गुल means that which has five finger like pieces, as applied to a piece of wood used for exposing paddy to the sun.

Why say बहुव्रीहेः? See द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्या द्व्यङ्गुला यष्टिः । This is a तत्पुरुष but not a बहुव्रीहि । Hence there is no षच् । There is अच् as per तत्पुरुषस्याङ्गुलेः । (No.786). The compound is formed as तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । (No.728).

Why say दारुणि? See पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः । Here पञ्चाङ्गुलि refers to the hand but not to a piece of wood. Hence, there is no षच् ।

15.4.9. 854. द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ।।

वार्तिकम् ।

वृत्तिः - आभ्यां मूर्ध्नः षः स्याद्बहुव्रीहौ ।

The समासान्त affix ष is added to मूर्धन् after द्वि or त्रि in a बहुव्रीहि ।

Examples :- (1) द्विमूर्धः (2) त्रिमूर्धः । द्वौ मूर्धानौ यस्य सः and त्रयः मूर्धानः यस्य सः - are the विग्रहS । They are बहुव्रीहिs. There is ष as per the present sūtra. टिलोप is as per the sūtra नस्तद्धिते । (No.679).

वार्तिकम् ।

नेतुर्नक्षत्रे अब्वक्तव्यः । (वा.३३६०)

अप् comes as a समासान्त when नेतृ referring to some star is in the end of a बहुव्रीहि ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

Examples :- मृगो नेता यासां ता मृगनेत्राः रात्रयः । मृगनेत्र + अप्, here ऋ gets यण् (रेफ) by इको यणचि। (No.47) ; मृगनेत्र and टाप् । Similarly (2) पुष्यनेत्रा (पुष्या नेत्री यासां ताः पुष्यनेत्राः रात्रयः ।).

15.4.10. 855. अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः ।। ५.४.११७ ।।

वृत्तिः - आभ्यां लोम्नेऽप्स्याद्बहुव्रीहौ ।

अप् comes as a समासान्त after लोमन् when it follows अन्तर् and बहिस् ।

Examples :- (1) अन्तर्लोमः (2) बहिर्लोमः । अन्तः लोमानि यस्य सः। अन्तर्लोमन् + अप्, टिलोप by नस्तद्धिते । (No.679). Similarly बहिर्लोमः।

15.4.11. 856. अज् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्
।। ५.४.११८ ।।

वृत्तिः - नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच् स्यान्नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति न तु स्थूलपूर्वात् ।

A बहुव्रीहि ending in नासिका takes अच् as a समासान्त and नासिका changes into नस but not when स्थूल precedes it.

Examples :- (1) द्रुरिव नासिका यस्य सः - with this विग्रह, the form is द्रुनासिका + अच्, नस is substituted for नासिका - द्रुनसः । Similarly खरनसः । Here न changes into ण by the sūtra that follows

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.4.12. 857. पूर्वपदात्संज्ञायामगः ।। ८.४.३ ।।
वार्तिकम् ।

वृत्तिः - पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परतरस्य नस्य णः स्यात् संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने।

पूर्वपदस्थात् निमित्तात् means पूर्वपदस्थात् रेफषकारात्मकात् निमित्तात् as अनुवृत्ति from रषाभ्यां नो णः समानपदे । (No.235). नो and णः also come from the same sūtra. The sūtra means : न becomes ण if the cause of the change in the form of रेफ or ष is in the पूर्वपद if the word is a proper name (संज्ञा) and if ग does not come between the निमित्त and नकार । Thus by अगः it should be noted that the अनुवृत्ति of अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि । (No.197) is indicated. Otherwise अगः would be useless. Example : द्रुणसः । खरणसः ।

Why say अगः? See ऋचामयनम् ऋगयनम् । Here ग comes between the निमित्त 'ऋ' and नकार । Hence there is no change of न into ण ।

It is noted by Bhaṭṭojī Dīkṣita that the Mahābhāṣya rejects अगः here by depending on णत्वाभाव in the word ऋगयनम् as निपातित in the sutra अणृगयनादिभ्यः (No.1452) - 'अणृगयनादिभ्यः' (सू.१४५२) इति निपातनाण्णत्वाभावमाश्रित्य अग इति प्रत्याख्यातं भाष्ये ।

Why say अस्थूलम् (in sutra 856)? See स्थूलनासिकः ; here because the word स्थूल is the पूर्वपद, there is no अच् and no substitution of नासिका by नस ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

वार्तिकम् ।

खुरखराभ्यां वा नस् । (वा.३३६३)

In a संज्ञा, if नासिका comes after खुर or खर in a बहुव्रीहि, it is optionally substituted by नस् ।

Examples :- खुराविव नासिके यस्य सः खुरणाः । खररूपा नासिका यस्य सः खरणाः । Here नस् is substituted optionally for नासिका as per this वार्तिक and it acts as a समासान्त also. There is णत्व for न in both cases as per पूर्वपदात्संज्ञायामगः । (No.857). There is दीर्घ for नस् as per अत्वसन्तस्य चाधातोः । (No.425). When णस् is not substituted the forms are not खुरनासिकः, खरनासिकः । This is said-

'पक्षेऽजपीष्यते' - खुरणसः, खरणसः ।

In the alternative णस् is substituted along with अच् । Accordingly the forms are खुरणसः and खरणसः ।

15.4.14. 858. उपसर्गाच्च ।। ५.४.११९ ।।

वृत्तिः - प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च । असंज्ञायामिदं वचनम् ।

अच् is the समासान्त and नस् is the substitute for नासिका when it comes after the words of the प्रादि class (उपसर्गs) in a बहुव्रीहि compound. This rule is for words which are not proper names.

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

Examples :- उन्नता नासिका यस्य सः उन्नसः । The word नासिका coming after an उपसर्ग in a बहुव्रीहि compound, gets अच् and नसादेश । There is णत्व for न as per पूर्वपदात्संज्ञायामगः । (No.857). Next comes the rule -

15.4.15. 859. उपसर्गादनोत्परः ।। ८.४.२८ ।।
वार्तिके ।

वृत्तिः - इति सूत्रम् । तद्भङ्क्त्वा भाष्यकार आह - उपसर्गाद्बहुलम् । उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नसो नस्यं णः स्याद्बहुलम् ।

This is the sutra in the अष्टाध्यायी । The Mahābhāṣyakāra replaces it by उपसर्गाद्बहुलम्, which means that the न of नस् is irregularly changed to ण if the cause for change (रेफ or षकार) is found in the उपसर्ग ।

Thus we have प्रगता नासिका यस्य सः प्रणसः । By उपसर्गाच्च there is अच् and णस् ; there is change of न into ण because of रेफ in the उपसर्ग 'प्र' by the present sūtra.

वार्तिके ।

(1) वेर्ग्रो वक्तव्यः । (वा.३३६५)

Among the प्रादिs, वि requires the substitution of ग्र for नासिका instead of नस् ।

Example :- विगता नासिका यस्य सः विग्रः । By the present वार्तिक there is the substitution of ग्र for नासिका ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

It may be noted here (as said in बालमनोरमा), the form as विनसा with अच्, नसादेश and टाप् for the विग्रह - विगता नासिका यस्याः सा, accepted by Bhaṭṭi is not justificable. Hence it should be explained as विगतया नासिकया उपलक्षिता । Hence Bhaṭṭi's 'विनसाहतबान्धवा' should be explained as above :

कथं तर्हि 'विनसा हतबान्धवा' इति भट्टिः । विगतया नासिकया उपलक्षितेति व्याख्येयम् । नसादेश there is by 'पद्दन् -' (No.228).

(2) ख्यश्च । (वा.३३६६)

The word नासिका coming after वि can be replaced by ख्य also.

Example : विगता नासिका यस्य सः विख्यः ।

15.4.15. 860. सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाज पदप्रोष्ठपदाः ।। ५.४.१२० ।।

वृत्तिः - एते बहुव्रीहावचप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ।

The बहुव्रीहि compounds सुप्रात, etc., with अच् as समासान्त are obtained by निपातन in this सूत्र ।

They are : (1) शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । There is अच् प्रत्यय । टिलोप । In the case of अव्ययs, टिलोप is only when they have भसंज्ञा । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' (वार्तिक No.4187 under sūtra No.2324 - अव्ययादाप्सुपः ।).

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

(2) सुश्वः - शोभनं श्वः यस्य सः । अच्, टिलोप as before.

(3) सुदिवः - शोभनं दिवा यस्य सः । अच् । टिलोप ।

(4) सारिकुक्षः - शारेरिव कुक्षिः यस्य सः । अच् । इलोप by यस्येति च । (No.311).

(5) चतुरश्रः - चतस्त्रोऽश्रयोऽस्य । अच् । इकारलोप ।

(6) एणीपदः - एण्याः इव पादौ अस्य । अच् । निपातनात् पादः पत्।

(7) अजपदः - अजस्य इव पादावस्य । अच् । निपातनात् पदः पत् ।

(8) प्रोष्ठपदः - प्रोष्ठस्य इव पादौ अस्य । अच् । निपातनात् पदः पत्।

15.4.16. 861. नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ।। ५.१.१२१ ।।

वृत्तिः - अच् स्यात् ।

A बहुव्रीहि ending in हलि or सक्थि which follows a नञ्, दुस्, दुर् or सु, gets अच् as a समासान्त optionally.

Examples :- (1) अहलः - न विद्यते हलिः यस्य सः । अहलि + अच् by the present sūtra. Then there is इलोप by यस्येति च (No.311). Since this is optional, the other form is अहलिः।

(2) असक्थः, असक्थिः ।

Similarly with दुस्, दुर् and सु । - दुर्हलः - दुर्हलिः, दुस्सक्थः - दुस्सक्थिः and सुहलः - सुहलिः, सुसक्थः - सुसक्थिः ।

There is पाठान्तर as शक्त्योः instead of सक्थ्योः । Hence the forms - अशक्तः - अशक्तिः, इत्यादि।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.4.17. 862. नित्यमसिच्प्रजामेधयोः ।। ५.४.१२२ ।।

वृत्तिः - नञ्दुःसुभ्यः इत्येव ।

The समासान्त affix असिच् is attached to प्रजा and मेधा when they follow नञ्, दुस्, दुर् or सु ।

Examples :- (1) अप्रजाः, (2)दुष्प्रजाः, (3) सुप्रजाः, (4) अमेधाः, (5) दुर्मेधाः, and (6) सुमेधाः ।

(1) न विद्यते प्रजा यस्य सः अप्रजाः । असिच् (अस्) ; यस्येति च (No.311) - आकारलोप । When सु (प्र.वि.ए.व.) is added "नञोऽस्त्यर्थानाम् वा" (Vartika No.1362 under sūtra 830 - समास by this] there is दीर्घ by अत्वसन्तस्य चाधातोः । (No.425).

(2) दुष्प्रजाः । दुर्गताः प्रजाः यस्य सः । The समास is by प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः । (वार्तिक No.1360 under sūtra No.830). असिच्, etc., as before.

(3) सुप्रजाः । Same as before. (शोभना प्रजा यस्य ।)

(4) अमेधाः - अविद्यमाना मेधा यस्य । The rest is the same.

Similarly (5) दुर्मेधः and (6) सुमेधाः ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.4.18. Questions and Exercises covering 4 Units of I Block

1.14.18. 1. Explain the following sutras :

(i) अमैवाव्ययेन ।

(ii) क्त्वा च ।

(iii) अह्लष्टखोरेव ।

(iv) क्षुभ्नादिषु च ।

(v) न सङ्ख्यादेः समाहारे ।

(vi) आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ।

(vii) एकादिश्चैकस्य चादुक् ।

(viii) रात्राह्नाहाः पुंसि ।

(ix) अपथं नपुंसकम् ।

(x) उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ।

(xi) सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा ।

(xii) नद्यृतश्च ।

(xiii) तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ।

(xiv) तत्र तेनेदमिति सरूपे ।

(xv) तेन सहेति तुल्ययोगे ।

(xvi) अङ्गुलेर्दारुणि ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.4.18. 2. Explain the following वार्तिकs

(i) महतः आत्वे घासकरविशिष्टेषूपसङ्ख्यानं पुंवद्भावश्च ।

(ii) गवि च युक्ते ।

(iii) षष उत्वं दतृदशधासूत्तपदादेष्टुत्वं च धासु च वेति वक्तव्यम् ।

(iv) पथः सङ्ख्याव्ययादेः ।

(v) सामान्ये नपुंसकम् ।

(vi) प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः ।

(vii) सङ्घातविकारषष्ट्याश्चोत्तरपदलोपश्च ।

(viii) पुंवद्भावप्रतिषेधोऽप्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेव ।

(ix) भस्याढे तद्धिते ।

(x) शसि बह्वल्पार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः ।

(xi) कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम् ।

(xii) अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम् ।

(xiii) सङ्ख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः ।

(xiv) वेर्ग्रो वक्तव्यः ।

(xv) ख्यश्च ।

15.4.18. 3. Form the compounds with relevant rules :

(i) कुम्भं करोति इति । (ii) निर्गतम् अङ्गुलिभ्यः ।

(iii) द्वयोः रात्र्योः समाहारः । (iv) पुण्यम् अहः ।

(v) अश्वानामुरः इव । (vi) कौटश्चासौ तक्षश्च ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

(vii) आकर्षः श्वेव । (viii) एकाधिका दश ।

(ix) द्वौ च शतं च । (x) अलं कुमार्यै ।

(xi) उद्धृत ओदनो यस्याः सा । (xii) रूपवती भार्या यस्य सः ।

(xiii) स्त्री प्रमाणी यस्य सः । (xiv) समानः पतिर्यस्याः सा ।

(xv) दशानां समीपे ये सन्ति । (xvi) त्रयः मूर्धानः यस्य सः ।

15.4.18. 4. Analyse and name the compounds by quoting relevant rules :

(i) मूलकोपदंशम् । (ii) निरङ्गुलम् ।

(iii) सर्वरात्रः । (iv) परमराजः ।

(v) त्र्यहः । (vi) ग्रामतक्षः ।

(vii) अष्टाकपालः । (viii) अष्टादश ।

(ix) पञ्चकपालः । (x) अर्धचर्मम् ।

(xi) दन्तोष्ठम् । (xii) इक्षुच्छायम् ।

(xiii) कण्ठेकालः । (xiv) रूपवद्भार्यः ।

(xv) भावत्काः । (xvi) काषायकन्थः ।

(xvii) अदूरत्रिंशाः । (xviii) बाहूबाहवि ।

(xix) सहामात्याय । (xx) मृगनेत्राः ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

15.4.18. 5. Distinguish between the pairs by quoting relevant rules :

(i) महाजातीयः - महाजातीया ।

(ii) त्रयोदश - त्रिदशाः ।

(iii) त्रिचत्वारिंशत् - त्रयश्चत्वारिंशत् ।

(iv) एकान्नविंशतिः - एकोविंशतिः ।

(v) अपथः - अपन्थाः ।

(vi) पञ्चखट्वम् - पञ्चखट्वी ।

(vii) यवसुरम् - यवसुराः ।

(viii) चित्राजरद्गुः - चित्रजरद्गवीकः ।

(ix) सापत्नः - सापत्यः ।

(x) सुकेशीभार्यः - सुकेशभार्यः ।

(xi) सपुत्रः - सहपुत्रः ।

(xii) पञ्चाङ्गुलम् - पञ्चाङ्गुलिः ।

15.4.18. 6. Explain the following :

(i) लाक्षणिकं विहाय प्रतिपदोक्तः 'सन्महत् -' इति समासो ग्रहीष्यत इति चेत्, महाबाहुः न स्यात् ।

(ii) अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च फलितम्।

(iii) वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते । 'आनङ् ऋतः -' इत्यत्र यथा । तेनोपान्त्यस्य पुंवदेव । चित्राजरद्गुः इत्यादि ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

(iv) 'ओरोत्' इति वक्तव्ये गुणोक्तिः (ओर्गुणः इति) 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति ज्ञापयितुम् । तेन स्वायम्भुव इत्यादि सिद्धम् ।

(v) अगः किम् - ऋचामयनम् ऋगयनम् । 'अणृगयनादिभ्य' इति निपातनाण्णत्वभावमाश्रित्य अग इति प्रत्याख्यानं भाष्ये ।

15.4.18. 7. Match the following :

1. कुम्भकारः ।	1. बहुव्रीहिः ।
2. अहोरात्रः ।	2. द्विगुः ।
3. परमराजः ।	3. द्वन्द्वः ।
4. द्व्यहः ।	4. कर्मधारयः ।
5. उपहतपशुः (रुद्रः)	5. उपपदसमासः ।

15.4.18. 8. Write notes on :

(i) उपपदसंज्ञा । (ii) बहुव्रीहिः ।

(iii) टच् प्रत्ययः । (iv) Gender of the समासऽ.

(v) समासान्तऽ in बहुव्रीहि ।

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

NOTES

ಆದೇಶ ಸಂಖ್ಯೆ : ಕರಾಮುವಿ/ಸಿಪಾವಿ/4–813/2007–08, ಚೈತ್ರ ಎಂಟರ್‌ಪ್ರೈಸಸ್, ಬೆಂಗಳೂರು ತಾ|| 17.11.2007
ಕಾಗದ : 60 ಜಿ.ಎಸ್.ಎಂ. – ಎಂ.ಪಿ.ಎಂ. ಮುಖಪುಟ 170 ಜಿ.ಎಸ್.ಎಂ. ಆರ್ಟ್
ಪರಿಮಾಣ : 400 ಪ್ರತಿಗಳು (ಸಂಖ್ಯೆ 1 ರಿಂದ 400)

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

ಕರ್ನಾಟಕ ರಾಜ್ಯ ಮುಕ್ತ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ಪ್ರಾದೇಶಿಕ ಹಾಗೂ ಅಧ್ಯಯನ ಕೇಂದ್ರಗಳು

Regional and Study Centres of Karnataka State Open University

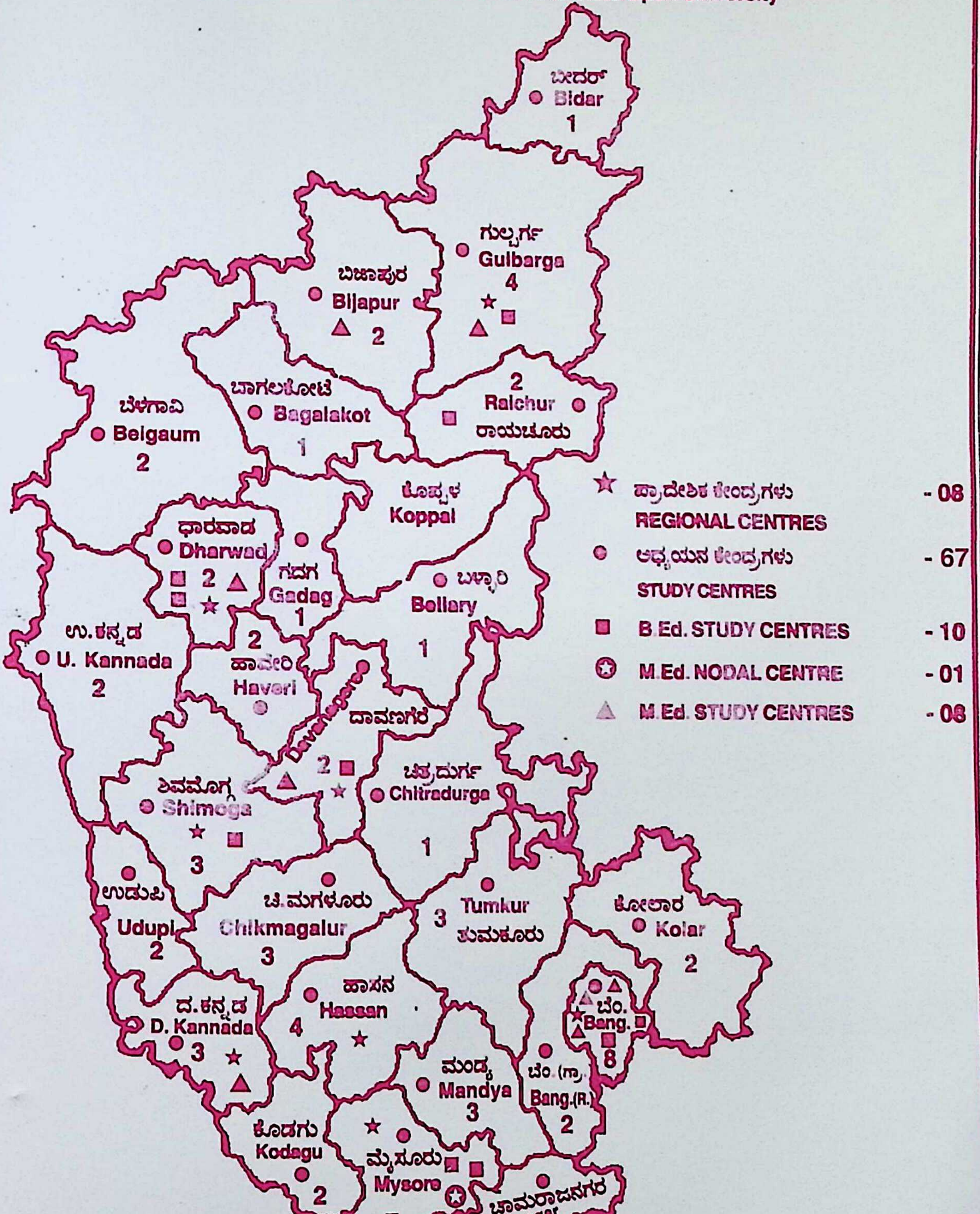

(ನಮೂದಿಸಿರುವ ಅಂಕಿ - ಜಿಲ್ಲೆಯಲ್ಲಿರುವ ಒಟ್ಟು ಅಧ್ಯಯನ ಕೇಂದ್ರಗಳ ಸಂಖ್ಯೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.)

(The Number indicate the total number of study Centres existing in that districts.)

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection. TN.

Digitization by eGangotri-South Center

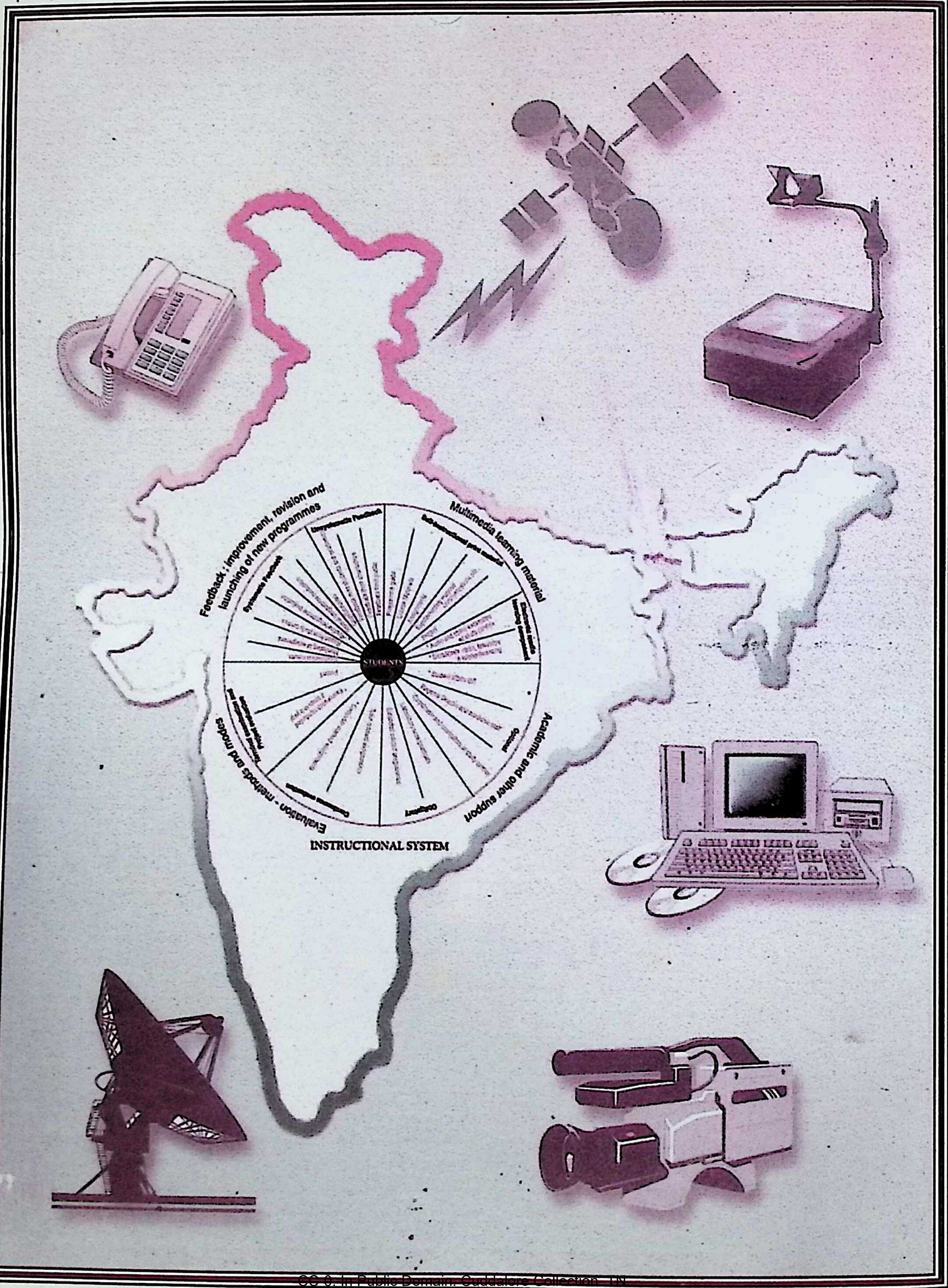

CC-0. In Public Domain. Cuddalore Collection, IN